

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ, ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ.

№ 79.

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Զ Ա Ղ Է

Վ Է Պ Ի Կ Ն Ե Ր

Սկիզբ

1518

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մ. Դ. Ռոտմիստովի.

Типография М. Д. Ротмистова, Гол. пр., д. № 41.

1894

2013

-5 NOV 20

1008 VON 6-

211x1

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ.

Սերգե
1518
ւյ

№ 79.

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Զ Ա Դ Է

Վ Է Պ Ի Կ Ն Ե Ր

22
22
22

2

581

«Ֆաթման և Սաղը»
«Թանգադին կապանք»
«Օրիորդ Լիզա»

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Մ. Դ. Ռոտինյանցի.

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр., д. № 41.

1894

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 17 Юни 1894 года.

1518-2013
41/08/ 7.8. 1511

ՖԱԹՄԱՆ ԵՒ ԱՍԱԴՐ

Պատկեր թուրքերի կեանքից

I

Շահարի-Շիրվանի ցերեկուայ հեղձուցիչ տօթից թմրած կեանքը իրիկնագէմին կենդանութիւն էր ստացել: Բազարում աիրում էր անասելի աղմուկ: Մրգավաճառները, կանաչեղէն և կաթն ու պանիր ծախողները, ձայն ձայնի տուած, արևելեան զարդարուն խօսքերով գովաբանում էին իրանց ապրանքը: Վաճառականների և արհեստաւորների խանութները փակվում էին, հաչ ու թուրք վերադառնում էր տուն:

Հեռուում զօղանջում էին քրիստոնէական եկեղեցիների զանգերը, իսկ Ջումա-մասճիթի մինարէթի դադաթից մօլլա Նալիլի ազանի*) սուր ելեէջները քարասիրտ միսուլմանի սիրտըն անգամ բորբոքում էին աստուածային

*) Մօլլալի կոչը—միսուլմաններին աղօթքի հրաւիրելը:

հրով: Բարեպաշտները խորին ջերմեռանդութեամբ սալալաթ *) էին քաշում իրանց երեսին, նամազ ***) էին դնում և, մասճիթների աւազանների մօտ կըկզած, դեռ ստամազ ***)) էին անում: Ամենքը փառաբանում էին մէն մի Ալլահին և նրա մէն մի մարգարէին:

Մռայլ և անտարբեր էր նոյն ժամին մի երիտասարդ անցորդ: Եւ նրա մռայլութիւնը չէր նմանվում ոչ դաժանակեաց մոլորացկանի թշուառութեանը, ոչ նաւը խորտակված վաճառականի թախծութեանը և ոչ հինգ նամազից մէկն էլ չըկատարած միսուլմանի անձկութեանը:

Նա անցնում էր միջին բազարով, բարձրանում էր դէպի քաղաքի Իմամլու կոչված թաղը: Ոչոք և ոչինչ չէր գրավում նրա ուշադրութիւնը: Եւ նրա ուղղափառ միսուլմանա-

*) Սալալաթ նշանակում է՝ աչն, երբ միսուլմանները փչում են Մահամէդին, իրանց երեսը աջ ձեռով շփելով:

**) Աղօթք:

***)) Լուացումն: Միսուլմանները աղօթելուց առաջ լուանում են իրանց երեսը, բազուկները և ոտները: Այս արարողութիւնը անուանվում է «դե առ-տա մազ»:

կան զգացումները չէին վրդովվում երեւելի դարվիշ Ահադի դէմ, որ, հայերին շողոքորդելու համար, իւր ոգևորիչ ձայնով երգում էր.

«Յիսուսն իջաւ վայր—երկնքից, նա լուր բերեց—այն աշխարհից... (Իսա զեալղի—սամալաթտան, խաբար վերդի—գիամեաթտան...)

Երիտասարդը գնում էր մոլոր քայլերով, դլուսը կրճքին թեքած և աջ ձեռը խրած մէջքի արծաթեայ գօտիի մէջ: Կասես, նա անբաղդ Մեաջնունն էր, որ, իւր հօր տունը թողած, դիմում էր Արաբիայի ամալի և հրակէզ դաշտերը, երգելով իւր սէրը Աէյլին: Նա նման էր և մեծ մարգարէի սիրեցեալ Քէյբին, որ, երեակայութեան ովկիանոսը խորասուզված, յօրինում էր մինն այն դրախտային երգերից, որոնցով արաբ շահիրը *) ակորժանք էր նուիրում մարգարէից մարգարէի սրբազան լսելիքին:

Անցաւ նա բազարը, անցաւ Իմամլուի կէսը և, ծովելով մի նեղ փողոց, կանգ առեց մի կիսաւեր տան առջև: Փողոցում մարդ չըկար, միայն հեռուում խաղում էին մի խումբ երեխաներ և մի ոտաբոբիկ, կիսամերկ մարդ հաւաքում էր բաղնիսի պատերից քարշ արած ձերմակեղէնը:

*) Բանաստեղծ:

Նա հանեց աջ ձեռը գոտիի միջից, ուղղեց ուղտագոյն չուխացի և մահուդեայ մեխակագոյն կարճ արխալուղի (պաճկոն) փեշերը, շփեց նորաբոյս, սևաթույր ընչացքը: Նա մի հսկայատիպ տղա հարդ էր: Շիրվանի յայտնի տղամարդներից մէկը, յայտնի իւր արիական դէմքով, իւր բարձր հասակով, իւր վայելուչ կազմուածքով, իւր անվեհեր սրտով: Մի խօսքով, նա սարի-թորփաղցի Ասադն էր:

Ձեռները չուխացի տակ մէջքին դրած, նա երկար ժամանակ մոիկ էր անում դէմ ու դէմ, դէպի մի փոքրիկ նորաշէն տան մուգ-մոխրագոյն դռները: Նրա մերթ ընդ մերթ հառաչելը, կրակոտ աչքերի արտասովոր փայլը և անհամբեր շարժումները ցոյց էին տալիս, որ նա մէկին սպասում է:

Յանկարծ նրա տխրամած դէմքի վրայ փայլեց մի ուրախ ժպիտ: Մուգ-մոխրագոյն դռներից մէկը հանդարտ բացվեց, երևաց մի երիտասարդ կնոջ գլուխ, ծածկած մետաքսեայ ճուլթիով (գլխնոց) և ճակատը զարդարած տաճկական ոսկիների շարքով:

Ասադը թռաւ առանց, մոտեցաւ նորաշէն տանը:

Մարդ շատ նուրբ լսելիք պիտի ունենար, որ կարողանար ըմբռնել երիտասարդ կնոջ շշն-

չիւնը:—Անքան թույլ էր նա, երկչոտ և կցկըտուր:

Եւ Ասադի լսելիքը ունէր այդ նրբութիւնը, ունէր լոկ այդ վարդագոյն շրթունքների համար, որ սիւռում էին դէպի նա երկնային երջանկութեան բուրմունքը: Նա կանգնած էր մուգ-մոխրագոյն դռներից հինգ քայլաչափ հեռու, մէջքը տուած պատին՝ պատահական անցորդի անհամեստ հայեացքից աննկատելի մնալու համար:

Ինչ էին շշնջում նրանք, գիտէ միայն նա, Որ քննում է մահկանացուների սիրտը և Որի համար զաղտնիք չը կայ: Իսկ մենք մեղանշած կը լինենք ճշմարտութեան դէմ, եթէ ասենք՝ շշնջիւնը տեւեց հինգ րոպէից աւելի:

Մուգ-մոխրագոյն դռները կրկին փակվեցին, և տաճկական ոսկիներով զարդարված գլուխը անյայտացաւ, տանելով իւր հետ Ասադի խորին հառաչանքը: Նա դարձեալ մնաց միայնակ: Այժմ նրա դէմքը այլայլված է, աչքերը արիւնի հոսանքից կարմրած, իսկ արիական լայն կուրծքը յորդոր շնչառութիւնից ուժգին բաբախում է:

—Ամենակարող Աստուած, տո՛ւր ինձ համբերութիւն, — արտասանեց նա ինքն իրան:

Եւ այս խօսքերը չըկարողացան թափանցել ամուր փակված դռներից ներս:

Նա դարձեալ սպասում էր, բայց աւանդ, մոլգ-մոխրագոյն դռները հեռոցհեռէ մթնանում էին—և ոչ բացվում: Նա, քաղցած դալլի պէս, քիթի տակ խուլ մռնչալով, ամայի փողոցում շրջում էր յետ ու առաջ:

Մութը թանձրանում էր, կապտագոյն երկնքում փայլում էին պայծառ աստղերը, տիրում էր թախծալի լուսթիւն, բազարը խաղաղվել էր:

Հեռուից լսվեց քայլերի ձայն, փողոցի անկիւնում երևեց մի մթին պատկեր: Ասադը շարունակ անցուդարձ էր անում:

Պատկերը փողոցի մէջտեղով դանդաղութեամբ շարժվում էր առաջ: Ասադը չէր լսում նրա ոտների ձայնը: Պատկերը բոլորովին մոտեցաւ: Նոյն վայրկեանին, երբ Ասադը յետ դարձաւ, նրա ծխախոտի կրակի աղօտ ճառագայթը լուսաւորեց... միջահասակ, գէր մարդակ, կարճ և հինաջած միրուքով մի մարդու: Մարդը, Ասադին ճանաչելով, զարմացաւ և տեղն ու տեղը մնաց բեկուված:

Ո՞վ էր նա...

II

Եթէ անգամ լուսինը շրջան էր գործել այն օրից, երբ Ասադի աչքը կպաւ իմամլուցի մօլլա Ղանիի աղջկան, Ֆաթմային: Առաջին անգամ նա տեսել էր նրան Սարի-Թորփաղ թաղում: Ֆաթման հիւր էր իւր Բագիմ անունով քրոջ մօտ, որ սարի-թօրփաղցի Խալիլ աղայի կինն էր:

Նոյն պահին, երբ Ֆաթման իւր քրոջ տան բազում առանց շալի նստած էր, Ասադը իրանց տան կտրում աղաւնի էր թռցնում: Նա տեսաւ Ֆաթմային, և իսկոյն սիրտը կրակ ընկաւ:

Եւ որ պարսիկը խաղաղ կըմնար, եթէ մի վայրկեան տեսել էր Ֆաթմային, նրա սաթի պէս սև աչքերը, կամարակապ ունքերը, ձաւատի կոլորիկ խալը, երկար թերթերունքները, կարմիր թշերը, սպիտակ, լիք-լիք կոկորդը և մանաւանդ բարակ զանաւուզ շապիկի տակ թագնված այն երկու նռները, որ շախ-շախ զողզողում էին, երբ Ֆաթման սիգածեմ քայլում էր:

Այդ օրից սկսած Ասադը գիշեր ու ցերեկ տանջում էր իւր մօրը, որ վերջինը անպատճառ հարսնախօս լինի Ֆաթմայի համար: Պա-

ռաւ Նուրջըհանը մի անգամ փորձեց Բագիմի մօտ ակնարկութիւն անել, բայց մի այնպիսի պատասխան ստացաւ, որ ստիպվեց այլ ևս յաւիտեան չըլսօսել այդ մասին:

Փաթման գեղեցիկ էր և բաւական հարուստ. շատ բէգեր և հաջիններ կը կամենային նրան կին ունենալ: Բայց իբրև վճռված բան՝ խօսուած էին Հաջի-Ալեաքապարի մասին: Հաջին Խմամլու թաղի ամենաառաջին մարդն էր. Իսկ ռի էր Ասադը: — Մի հասարակ արծաթագործ...

Բայց նա չը յուսահատվեց: Հաջի Ալեաքապարի երեք ահագին քարվանսարանների և մեծ անուան դէմ նա միայն մի զէնք ունէր—իւր առնական գեղեցկութիւնը և քաջասրտութիւնը: Եւ նա վճռեց այդ զէնքի բոլոր ուժով մրցել հաջիի հետ:

Մի անգամ Փաթման դարձեալ իւր քրոջ տանն էր: Ասադը դարանամուտ եղաւ իրանց տան կտրում և այնտեղից աչքունքով սկսեց նետեր արձակել գեղեցկուհու սրտին: Փաթման լսել էր նրա անունը, գիտէր, որ նա գեղեցիկ տղամարդ է, քաջասիրտ է և Սարի-Թօրփաղի երիտասարդների պարագլուխը—ջահիլբաշին—է: Փաթման տեսաւ Ասադին, ծիծաղեց, կարմրեց և փախաւ ու մտաւ տուն:

Դա բարեգուշակ նշան էր: Ասադի յոյսերը ամրացան: Բորբոքված սրտով նա, շատ անգամ, երբ Փաթման երկար միջոց իւր քրոջ տանը չէր երևում, գալիս էր Խմամլու թաղը: Գալիս էր՝ գէթ հեռուից տեսնելու իւր սիրածին, որ դիշերը կարողանայ խաղաղ քնել: Բայց այդ նրան յաջողվում էր ոչ ամեն անգամ. միշտ փողոցը դատարկ չէր լինում և Փաթման անգողչը, որ միշտ իւր գլուխը դռներից դուրս հանի:

Հաջի-Ալեաքապարը Փաթմայի և Ասադի այս զաղտնի և առ աջժամ անմեղ յարաբերութիւնը իմացաւ, մի անգամ էլ ինքն իւր աչքով տեսաւ Ասադին իրիկնադէմին Փաթմայի տան դռների դէմուդէմ:

Նա երդվեց Ասադի յիմար այցելութիւններին վերջ տալ: Եւ ահա իրիկնային մթան մէջ պատահամբ երկու ակոյցեանները կանգնած էին դէմ յանդիման:

— Քեանֆր, — արտասանեց Հաջի-Ալեաքապարը, — աջ ձեռը տանելով չուխայի տակ դէպի մէջքը:

Ասադը լուռ էր: Եթէ մի փոքր լոյս լինէր, կարելի էր նկատել այն խորին արհամարհական հայեացքը, որ նա ձգեց Հաջիի վրայ: Այն ինչ՝ Հաջին, աւելի ու աւելի մօտենալով, վերջապէս, բոլորովին կտրեց նրա ճանապարհը:

— Սալեամ մեալիքըմ *), ասաց Ասադը, զսպելով իւր յուզմունքը:

Առանց նրա ողջոյնին «ալէքիմ սալեամ» պատասխանելու, Հաջին մի քանի քայլ յետ դրեց և խրոխտ ձայնով արտասանեց.

— Վկայ է Աստուած, ես քեզ ճանապարհ չեմ տալ, մինչև չես երգվիլ աջուհետև ոտ չըդնել այս փողոցները:

Ասադը հեզնօրէն ծիծաղեց:

— Երդուիր, քեանժր, — կրկնեց Հաջին, — այնուհետև ճանապարհը բաց և դու մի անառակ քած»:

— Հաջի, — պատասխանեց Ասադը հանդարտ ձայնով, — Ասադը իւր կեանքում արիւն չի թափել, չի էլ ուզում թափել:

— Արիւն, — գոչեց Հաջին կատաղած, — դու ինչ մարդ ես, որ արիւն թափես: Ի սէր Աստուծոյ, նայեցէք, — շարունակեց նա, երեսը մի կողմ դարձնելով, չընայելով, որ փողոցում բացի երկու հակառակորդներից ոչ ոք չըկար, — սարիթօրփաղցի մի լիտի երեխայ յանդըհում է Հաջի-Ալեաքսարի ձեռքից աղջիկ խլել: Ե՛յ, ինքը Ալլահը իմ ձեռքից մօլլա Սադըդի աղջկան առնել չէ կարող, իսկ քեզպէս... շըները...

*) Միւսուլմանների բարեր:

Ասադի արիւնը գլխովը տուեց: Բայց նա տակաւին ոչո՞ր ունեցաւ զսպելու իւր կատաղութիւնը և ասաց.

— Ֆաթման նրան կըգնայ, ում սիրում է:

— Հա, հա, հա, Ֆաթման սիրում է արծաթագործ Ասադին, հա, հա, հա...

— Աստուծոն է յայտնի... Բաւական է, հաջի, երկուսը արդէն ունես, բաւական է, աղահուլութիւնը տուն է քանդում, հաջի:

— Քառասուն կնիկ էլ ունենամ, էլի չեմ թողնիլ, որ Ֆաթմային քեզ նման լրբերը տանեն:

Ասադի համբերութիւնը հասաւ: Այլ ևս նա անկարող էր տանել իւր հակառակորդի անվայել յիշոցներ:

— Հարամ լինի քո գլխին հաջիութիւնդ, աննամուս, — գոչեց նա կատաղած.

— Ձայնդ կտրիր, քեանժր .. քէօ...

Վերջին բառը չաւարտած, Հաջի-Ալեաքսարը մի քայլ ևս յետ դրեց և չուխայի տակից արագութեամբ մի ինչ որ սև բան հանեց: Ասադը մթան մէջ նշմարեց նրա չարագուշակ շարժումը: Նա յարձակվեց Հաջիի վրայ, բռնեց նրա թևերից և այնպէս սաստիկ հրեց, որ նա, տասը քայլ հեռու մղվելով, թաւալվեց գետինը: Մինչև նրա ուշքի գալը, մինչև

«օգնեցէք, օգնեցէք» գոռալով բարձրանալը, Ասաղը վերցրեց գետնից ատրճանակը, ձգեց դիմացի տան կտուրը և, քայլերը ուղղելով դէպի վերև, անյայտացաւ խաւարի մէջ:

III

Գարձեալ երեկոյ էր, դարձեալ մուգզղինները ազան էին տալիս, և քրիստոնեաների զանգերը հրաւիրում էին Աստուծոյ տունը հաւատացեալներին: Քաղաքի արևմտեան կողմից փչում էր մի հով զեփիւռ: Եւ որքան դիւրեկան լինէր այդ զեփիւռը, կարծես, նա զաբրիստաններից *), մեռելների այդ մնացյալ աշխարհից, հնչեցնում էր մահու սոսկալի ձայնը.

«Մի հպարտանալ, ո՛վ ին ս ա ն **), վասն զի քո վերջին ապաստանարանը այստեղ է»:

Իսկ ինսանը հպարտանում էր, իմամլուցիները նամանաւանդ:

Հաջի-Ալեաքալարի բարձրաշէն տան առջև խմբվել էին թուով մօտ տասը պարագլուխ— երիտասարդներ: Մէջ տեղ կանգնած էր ինքը Հաջին, ուսերին ձգած դեղնագոյն մետաքսեայ աբան և ձեռին բռնած մի երկար կարմրակե-

*) Ղաբրիստան—գերեզմանատուն է:

**) Մարդ:

ղև չիբուխ: Երիտասարդները, ձեռները գօտիների վրայ դրած, խորին պատկառանքով լըսում էին Հաջիի հետևեալ տրամաբանութիւնը.

—Ամեն մի մարդ իւր թաղի պատուի նախանձախնդիրը պիտի լինի: Մենք, իմամլուցիներս, մեր պապերի պապերից սկսած հպարտ և պատուախնդիր ենք եղել, այժմ նամանաւանդ պիտի լինինք: Յայտնի է Աստուծոյ, որ արիւնս երախներիս մէջ բորբոքվում է, երբ յիշում եմ այն քեաֆրի տղայ քեաֆրի այս փողոցները այցելելը: Թքեցէք Հաջի-Քեարիմի տղայ Հաջի-Ալեաքալարի երեսին, որ նա այն երեկոյ լրբի փորը ծուլով չըլցրեց: Բայց ինչ անեմ, անիրաւը նապաստակի նման փախաւ ձեռքիցս: Ես, բարկացած, ատրճանակս ձգեցի կտուր: Վերջապէս, անցածը անցել է, «ետեից արձակողը զարշապարին կըխփէ», ասում է առածը: Այժմ պատիւը ձերն է, սարիթօրփաղցի տղայի մէկը յադգնում է ձեր թաղի անունը խայտառակել, ձեր պարտքն է նրա ոտը կտրել այստեղից: Վալլահ, Բիլլահ, Հաջի չըլինէի, այս բոպէիս, մետաքսեայ աբաս դէն ձգելով, մի փայտ վերցնելով, մէն միայնակ կըգնայի ամբողջ Սարի-Թօրփաղի դէմ: Բայց ամօթ է, ձեզ պէս երիտասարդներ-

ըլ կանգնած, ինձ չըպիտի թողնէք, որ մի-
րուքս անպատուեմ: Ճշմարիտ եմ ասում:

—Այո, այո, Հաջի, ինչ ասել կուզի, որ
խտակ ճշմարիտն էք հրամայում,—ասաց խո-
րոված ծախող Հէյբաթը, որի մի աչքը դուրս
էր եկել Մահառուամի կռուի ժամանակ:

—Լսում էք, ջահիլներ, ամօթ մեր շիր
ու շնորքին,—մէջ բերեց Մէյթին, Խամալուի
ամենալաւ փայտ խփողներից մէկը:

Թռչնորս Ասկեարը, որ երևելի քար գցող
էր և երկու մարդու աչք էր հանել, մէկի էլ
ոտը գոսացրել, ասաց, թէ յետաձգելը երկչո-
տութիւն է, թէ հէնց այսօր իսկ պիտի թա-
ղակուի սկսել Սարի-Թօրիաղի հետ: Այս միտ-
քը բոլորը ընդունեցին: Բայց Հաջին չէր
շտապում. նա, պարագլուխ երիտասարդներին
մէկ մէկ ծխախոտ նուիրելով, ասաց.

—Մի վազէք, բոլորովին մի վազէք,
այսօր չըլինի, վաղը լինի, զանազանութիւն
չունի: Բայց մի բան կայ:

—Հրամայեցէք, Հաջի, հրամայեցէք,—
ասացին միաբերան բոլոր պարագլուխները,
ձեռները կրճքներին դրած, գլուխ տալով նո-
րին հաջիութեան:

—Դիցուք հէնց հիմայ թաղակուի է,—
շարունակեց Հաջին, չիբուխը բերանից հանե-

լով և միրուքը շփելով,—իմ կարծիքով, մեր
կռիւը մի կոպէկի արժէք չի ունենալ, եթէ
այս կռուից անփնաս դուրս կըգայ ինքը,
սկզբնապատճառը:

—Ասադը,—հարցրին միաբերան բոլորը:

—Այո, Ասադը,—պատասխանեց Հաջին,—
երգվում եմ Ալիի սուրբ անունով, որ ձեր
սրբազան պարտքն է նրան ոչնչացնել, ինչ-
պէս լինի, ոչնչացնել: Հէյբաթ, նախ և առաջ
փայտդ նրա գլուխը պիտի ջարդ ու փշոր
անի: Ասկեար, քար ձգելիս, նշաւակ պիտի
վերցնես նրան, նոյնպէս և ձեզանից իւրա-
քանչիւրը: Լսում էք:

—Բար չէ՞մա, բար չէ՞մա (աչքիս վրայ),
—ասացին ամենը մի առ մի, ձեռները դնե-
լով իրանց աչքերի վրայ և գլուխ տալով
Հաջիին:

—Կեցցէք, ջահիլներ, կեցցէք, դուք իս-
կական տղամարդներ էք,—հաւանեց Հաջին
գոհ սրտով:—Հիմայ շնորհ արէք գնանք մեր
տուն չայ խմելու: Այնտեղ մենք կը խորհր-
դակցենք կռուի մասին:

Պարագլուխները ամաչելով, քաշքշվելով,
միմեանց երեսին նայելով, հեռուեցին Հաջի-
Ալեաքպարին և մտան նրա տունը:

581 1518-2013
4108/41

IV

Առաւօտ էր: Սարիթօրփաղցի իննը-մասո-
նաւոր Մահմուդը, իւր խանութի առջև կանգ-
նած, Շիրազի պիսակաւոր մորթուց կարած
մի գդակ էր թրջում և ճիպտոով ծեծում: Այդ
միջոցին իմամլուցի գդակկարող Մէյթին դիտ-
մամբ անցաւ նրա առջևով: Մահմուդը անգի-
տակցաբար մի քանի կաթիլ ջուր սրսկեց նրա
վրայ: Մէյթին կանգնեց և բերանից բաց թո-
ղեց մի շատ անվայել յիշոց. Մահմուդը ներո-
ղութիւն խնդրեց: Մէյթին, որ երեկոցեան
Հաջի-Ալեքսարին և իւր ընկերներին խօսք
էր տուել կռուի առիթ տալ, մի աւելի սուր
յիշոց արտասանեց Մահմուդի երեսին: Մահ-
մուդը նամուսով մարդ էր, Մէյթին պատաս-
խանեց ըստ կարգին, և փոխարէնը վերջինից
ստացաւ մի պինդ ապտակ:

Իմամլուցիները պատրաստ էին, մի վայր-
կեանում թափվեցին Մահմուդի վրայ: Միւս
կողմից եկան մի քանի սարիթօրփաղցիներ, և
սկսվեց մի թեթև կռիւ: Իսկոյն գդակկարող-
ների խանութները փակվեցին: Մեծված, ջարդ
ու փշոր եղած սարիթօրփաղցիները շտապե-
ցին իրանց թաղը: Ճանապարհին նրանք անց-
քը պատմեցին արծաթագործ Ասադին, որ

կռուի սկզբնապատճառն էր:

Ասադը կռվելու տրամադրութիւն չունէր,
բայց պարազլուխ էր, պարտաւոր էր միջա-
մտել՝ իւր ընկերների վիրաւորված պատիւը
վերականգնելու համար:

Կայծակի արագութեամբ ամբողջ բազա-
րում լուր տարածվեց, թէ քաղաքի Իմամլու
և Սարիթօրփաղ թաղերը ոտքի են կանգնել
միմեանց դէմ, տեղի պիտի ունենայ կատաղի
կռիւ: Ոչ միայն կռվող թաղերի բնակիչները,
այլ և շատերը միւս թաղերից կողպեցին ի-
րանց խանութները՝ եթէ ոչ կռուին, գոնէ
հանդիսին մասնակցելու: Դա շամախեցիների
հնաւանդ սովորութիւնն է:

Հաջի-Ալեքսարը, մեծ փողոցի անկիւ-
նում կանգնած, խրախուսում էր երիտասարդ-
ներին, որոնց թուլմն էր և Ֆաթմայի եղ-
բայր Հաշիմը: Նախ, իրանց չուխաները հա-
նած և թւերի վրայ իբրև վահան փաթա-
թած, երկու կողմերից ասպարէզ մտան պա-
տանիները: Շատ չ'անցած՝ մէջ մտան մեծերը,
և թաղակռիւը սկսվեց:

Քաղաքի միջին շերտը ծածկվեց խուռն
ամբոխով: Ներկայ էին և քրիստոնեաները. հե-
ռուում հաւաքված, կամ բարձր կտուրների
վրայ կանգնած, նրանք ականատես էին, թէ

ինչպէս երկու արիւնակից և կրօնակից համայնքներ աշխատում են միմեանց արիւնը թափել:

Կռիւր տեղի ունէր միջին, ամենաընդարձակ փողոցում: Հազարաւոր քարեր երկու կողմից տեղում էին կռվողների զլխին: Բոլորը զրահաւորված էին փայտերով, բայց «փայտակռիւ» դեռ չէր սկսվել, որովհետեւ ակոտանները տակաւին հեռու էին միմեանցից: Կոտորատվող ապակիների զրնկոցը, ոտների տրոփիւնը, կանանց և մանուկների ճիչը, ջահիլների վայրենի աղաղակները քանի գնում, սաստկանում էին և ահռելի դառնում:

Մի քանի պօլիցիականներ միջամտեցին, որ կռվողներին բաժանեն, բայց փայտի մի քանի հարուածներ՝ ստանալով, յետ մղվեցան և փախան, մտան հանդիսականների մէջ: Անդորանցան և աղսախկալների (ծերունիներին) խրատն ու սպառնալիքը:

Քռնորս Ասկեարը իւր՝ զնդակի նման արձակած՝ քարերով արդէն երկուսի կուռը թուլացրել էր և փայտը ձեռից գցել:

Խորոված ծախող Հէյբաթը կատաղի գոռում էր, փայտը զարկելով գետնին, չուխավահանը բարձրացնելով և վեր ու վայր թըռչկոտելով:

Յանկարծ Իմամլուն թնդաց, և գդակ կարող Մէյթին, շիրաղի փափաղը աչքերին քաշելով, կարկուտի պէս թափվող քարերի տակ վազեց առաջ: Նրան հետևեցին Հէյբաթն և Ֆաթմայի եղբայր Հաշիմը: Հակառակ կողմից, աւելի կատաղի գոռալով, վազեց ընդառաջ գդակ կարող Մահմուդը, նա, որ Մէյթիից ապտակ էր ստացել:

Փայտի կռիւը սկսվեց:

Օդի մէջ Ֆրֆռում էր մի կարմիր աստառով չուխա: Ամենի հայեացքը յառված էր նրա վրայ, ամենի ուշադրութեան կենտրոնը նա էր: Նա գոռում էր առիւծի պէս, և նրա ձայնի զղրդոցը տարածվում էր հեռու ու հեռու:

Իմամլուն գրոհ տուեց, Սարի-Թօրիաղը յետ մղվեց: Ընկան մի քանի վիրաւորվածներ: Կանանց ճիչը սաստկացաւ. մայրերը ողբում էին, հայրերը անիծում իրանց փուչ զականներին: Թիֆան էր:

Եւ այս բոլորը ինչո՞ւ:—Մի աղջկայ համար: Բայց ո՞ր էր նա, ի՞նչ էր անում այդ սարսափելի բոպէին:

Ամադ աղայի բաղնիսի կտրում հաւաքված էին մի խումբ կանայք և, դմբէթների ետևում կուչ եկած, դիտում էին կռիւը: Ամե-

նից առաջ, կտուրի ծայրում, աներկիւղ, համարձակ կանգնած էր Ֆաթման, այո՛, ինքը Ֆաթման: Ախ, լաւ է, որ մայրերը չըզիտէին, թէ նա է կռուի բուն պատճառը, եթէ ոչ պատառ պատառ կանէին նրան իրանց սիրեցեալ որդիների համար: Աշխատում էին Ֆաթմային յետ քաշել, չէին կարողանում: Եւ ով կարող էր, քանի-որ անյաղթելի զօրութեամբ նրա ուշք ու միտքը, հոգին ու սիրտը բւեռւած էին մի կէտի վրայ... կարմիր-չուխան:

Ահա ամենը փախան, ասպարէզ բացվեց և մեն մենակ մնաց կարմիր-չուխան: Իմամ-լուները սրնթացին դէպի նա, և ամենից առաջ Հէյբաթը, Մէյթին և Հաշիմը: Արդեօք կըփախչի կարմիր-չուխան, թէ՞ կը դիմանայ միայնակ այդ կատաղած ամբոխին. արդեօք Հաշիմը կենդանի դուրս կըդնէ այդ կռուից: Ինչո՞ւ Ֆաթմայի եղբայրը մասնակցում է. եթէ նա չըլինէր, այն ժամանակ թող բոլոր իմամ-լուցիները կոտորվէին և մատաղ դառնային կարմիր-չուխացի մի մարդին:

Մինչ գեղեցիկ Ֆաթման տանջվում էր այս մտքերից, կռիւը սաստկանում էր ու սաստկանում: Սարիթօրփաղցիները, օգնութիւն ստանալով, հարիւրաւոր բազմութեամբ վազում

էին առաջ ու առաջ: Հէյբաթը, Մէյթին և Հաշիմը շրջապատեցին կարմիր չուխային: Ֆաթման ականջ ճչաց, բոպէն վտանգաւոր էր: Նա տեսնում էր, թէ ինչպէս իւր եղբայրը, Հաշիմը, փայտի հարուածներ է տալիս կարմիր չուխաւորի գլխին: Միւս կողմից խփում էին Հէյբաթը և Մէյթին: Ֆաթման նկատեց, որ կարմիր-չուխան ուշադրութիւն չէ դարձնում Հաշիմի վրայ, և միայն պատասխանում է միւս երկու ականջների հարուածներին: Անշուշտ նա խնայում է Հաշիմին: Ֆաթմայի սիրտը թրթռաց. այսպիսի վեհանձնութիւն միայն Ասադը կարող է ունենալ, ուրիշ ոչ ոք:

Մէյթիի ձեռից փայտը վայր ընկաւ, և նա փռվեց Ասադի ոտների տակ, նոյն վիճակին արժանացաւ և Հէյբաթը: Կեցքէ կարմիր չուխան: Նոյն վայրկեանին Ասադի ճակատում փայլեց մի կարմիր գիծ, որ, վայր իջնելով, արագ-արագ ծածկեց նրա ամբողջ երեսը և կուրծքը: Դա թռչնորս Ասկեարի քարի հետքն էր: Ֆաթմայի ոտները թուլացան: Բայց ահա Ասադը, մի քիչ տատանվելուց յետոյ, գրպանից հանեց մի սպիտակ բան, փաթաթեց ճակատին և արիւնշաղախ երեսով, մոնչալով, աւելի կատաղի զօրութեամբ թռաւ առաջ:

Իմամուլն փախաւ: Ֆաթման բնազդամաճք յետ նայեց, բաղնիսի կտուրը դատարկվել էր, կանաչք փախել էին: Նա մտիկ արեց ներքե, սարիթօրփաղցիները մօտենում էին ու մօտենում, Ասադի փայտը որին կպչում էր՝ նա թաւալլում էր գետին: Յանկարծ նա չքացաւ: Ֆաթմայի աչքերը մթնեցին. սպանեցին արդեօք նրան: Նա բարձր ձայնով օգնութիւն կանչեց և նստեց կտուրի ծայրում:

Մի քանի մարդիկ փողոցից մի երկար սանդուխտ դրեցին բաղնիսի պատին: Ֆաթման տեսաւ, որ ներքեից Հաջի-Ալեաքպարի ծառաները բարձրանում են վերև: Նրանք արդէն հասել էին սանդուխտի ծայրին և աղաչում էին Ֆաթմային, որ մօտենայ, բայց նոյն վայրկեանին սանդուխտը նրանց ոտների տակ դողաց և ճրճռալով ընկաւ փողոց, իւր հետ տանելով Հաջիի ծառաներին:

Այդ պահին Ֆաթման զգաց, որ ետեւից երկու ձեռներ գրկեցին իրան: Ինչպէս յանկարծակի որսված մի ճնճղուկ, նա մի վայրկեան ճիգն արեց դուրս պրծնել երկաթէ ունեւիքի պէս ամուր սեղմած ձեռներից: Սակայն ոչ-ժերը դաւաճանեցին նրան, և նա թուլացած անձնատուր եղաւ անյայտ ձեռների զօրութեան...

V

Եթէ ոչ ոստիկանութիւնը և աղսակալները, զոնէ բնութիւնը կարողացաւ կռիւը ընդհատել: Վրայ հասաւ իրիկնային մութը, և ջահիլների կատաղութիւնը շիջաւ: Փոքր առ փոքր կռուին անմասնակից հանդիսականների բազմութիւնը ցրվեց. կռվողները յոգնած, ջարդու փշոր եղած, յետ քաշվեցին:

Յաղթող հանդիսացաւ Սարի-Փօրփաղը, բայց Իմամուլն պարծենում էր արծաթագործ Ասադի կռուի ասպարիզից անյայտանալու լուրով: Երկու կողմից վիրաւորվել էին քսանուհինգ մարդ, որոնցից երեքի դրութիւնը անյուսալի էր:

Ջահիլները, խումբ-խումբ փողոցների անկիւններում հաւաքված, միմեանց հաղորդում էին կռուի մանրամասնութիւնները: Հաջի Ալեաքպարին հաւատացրին, թէ արծաթագործ Ասադը սպանվել է, կամ զոնէ վիրաւորվել: Հաջին հրամայեց՝ ջահիլներին շարբեաթ բաժանել:

Մինչ նրանք խմում էին շաքարախառն ըմպելիքը՝ մօլլա-Ղանիի տնից լավեց յուսահատ աղաղակների ձայն, և մի կին, մազերը փետելով, ոտաբաց, գլխաբաց վազեց փողոց:

Դա Ֆաթմայի հարազատ մայրն էր:

—Մարդիկ, աղջիկս չըրկայ, մարդիկ, աղջկաս փախցրել են,—գոռում էր խեղճ Զէյնաբը, ողբալով իւր զեղեցիկ դստեր կորուստը:

Այժմ միայն պարզվեց կռուի ասպարիզից Ասադի անյայտանալու պատճառը: Ուրիշ ով կարող էր Ֆաթմային փախցնել, եթէ ոչ նա:

Իմամլուցիների գլխին սառն ջուր մազվեց, ամենը ամօթից չիմացան՝ ուր թաղցնեն իրանց զլուխը:

Իսկոյն ջահիլների միջից քսանի չափ կամաւորներ առաջ եկան, խոստացան անպատճառ գտնել Ֆաթմային և տուն բերել: Բայց դրա համար նախ անհրաժեշտ էր մօտաք ունենալ Սարի-Թօրփաղ:

Մի քանի աղսախալներ գնացին և թշնամի բանակի աղսախալների հետ ժամանակաւոր հաշտութեան դաշն կապեցին, որ հակառակորդները իրաւունք ունենան անարգել անցնել միմեանց փողոցները:

Մեծ պետութիւնների պատերազմը իւր կանոններն ունէ, շափախեցիների թաղախալուն էլ ունէ իւր կանոնները, չըզրլած, այլ պապերից աւանդօրէն յարգված և պահպանված: Թշնամութիւնը նրանց մէջ գործով երևան է գալիս միայն կռուի ասպարիզում, խաղաղութեան և զինադուլի ժամանակ հա-

կառակորդները գէթ արտաքուստ յարգում են միմեանց:

Սակայն որոնող ջահիլները Ֆաթմային Ասադի տանը չըգտան, և ոչ էլ իրան, Ասադին: Որտեղ էին նրանք—իմացողները չ'ասացին, չ'իմացողները ուրախացան, լսելով իրանց պարագլխի նոր հերոսութիւնը: Իմամլուցիների պատիւը պահանջում էր, ինչպէս և իցէ, այն զիշեր և եթ գտնել Ֆաթմային:

—Ով ինձ սիրում է, թող հետևի ինձ,—գոչեց գունաթափված Հաշիմը:

Նա իսկոյն վաղեց տուն, իւր ձին թամբեց, զցեց ուսովը հրացանը, կապեց մէջքին ատրճանակը ու խանչալը և դուրս եկաւ: Քսան կամաւորներից նքան հետևեցին միայն տասնուչորսը:

—Աղա, դուք էլ գնացէք,—հրամայեց Հաջի-Ալեքսպարը իւր երկու արաբ ծառաներին:

Սեւամորթ խափշիկները ոստոստալով վաղեցին տուն, մի-մի ահադին փաշտ վերցրին՝ գորրակ, գնդականման, բեւեռած ծալքերով, և մտան կամաւորների շարքը: Խումբը բաժանվեց երկու մասի. մէկին պիտի առաջնորդէր Հաշիմը, միւսին զումարբաղ *) Հասանը: Վեր-

*) Խաղորդ, խաղամուլ, игрокъ.

ջինը քաղաքի բոլոր խուլ ու մթին անկիւնները լաւ ուսումնասիրած էր, քսան տարի շարունակ «երեք-վէգ» (իւշ-աշըղ) ասված խաղը խաղալով Շամախու բոլոր սրիկանների հետ:

Ամեն ինչ պատրաստ էր: Առնաբազ Հասանը իւր խումբը առաջնորդեց քաղաքի դէպի ստորին մասը—Սեարգարի այգու կողմը, իսկ Հաշիմը իւր խմբով դիմեց հակառակ կողմը: Հաշիմը համոզված էր, որ Ասադը Ֆաթմային տարել է կամ խաների գմբէթաշէն շիրիմների կողմը կամ թթենիների այգիները:

Ամբողջ գիշեր Խմամլու թաղում տիրում էր մի խուլ աղմուկ: Շատերը անքուն նստեցին փողոցում, իրանց տան դռների առջև, որ տեսնեն՝ ջահիլների արշաւանքը ինչ եւք կ'ունենայ:

Անքուն էր և Հաշի-Ալեաքսարը: Եւ նրա անքնութիւնը միայն մի պատճառ ունէր. նրա պատիւը և անունը չարաչար վիրաւորված էին. նա ամբողջ թաղի դժգոհութեան և խուլ տրտունջների առարկան էր դարձել: Գործի էութիւնը ամենին յայտնվել էր, ամենը գիտէին, որ կռիւ յորդորողը նա է եղել և ինչից դրդված:

—Անէ՛ք քեզ, չար Սաթայէլ, անէ՛ք քեզ, չար Սաթայէլ: Լահ իլահ իլլալահ, Մահամ-

մադի ռասուլ Ալլահ,—կրկնում էր նա անդադար, յուզված անցուդարձ անելով իւր տան պատըշգամբի վրայ:

Հաշիի աւագ կինը, Գիւլնիզարը, ամուսնուց թոյլտուութիւն ստացած, գնացել էր իւր ծնողների մօտ գիշերելու: Նա սառնարիւն չէր կարող այդ գիշեր մի յարկի տակ քնալ այն մարդու հետ, որ, երկրորդը բաւական չը համարելով, ուզում էր երրորդին ևս բերել, և այն էլ այդպիսի խայտառակութեամբ:

Կէս գիշերից անց՝ լուր տարածվեց, թէ Ֆաթմային գտել են և բերում են: Արթունները քնածներին ևս արթնացրին, և, ամենը դուրս թափվելով, դիմեցին մօլլա-Ղանիի տան կողմը: Լուրը սուտ էր: Վերադարձել էր զուամրբազ Հասանը իւր խմբով և պատմում էր, թէ քաղաքի ստորին կիսի բոլոր անկիւնները պլոտոնել է, Ասադի ու Ֆաթմայի հետքն էլ չըկաց:

Հաշիմի խումբը դեռ չէր վերադարձել: Նրա մայրը ընկաւ Հասանի ոտներին, աղբսեց, որ սա իւր խմբով օգնութիւն հասնի իւր որդուն: Ջահիլներից մի քանիսը, սաստիկ յոգնած լինելով, գնացին քնելու: Նրանց փոխարէն դուրս եկան ուրիշ կամաւորներ, և Հաշիմը ուղեկիցների մէկ ու կէս անգամ աւելի թուով արշաւեց քաղաքի վերին կողմը:

IV

Վաղուց Ասադի գլխում միտք էր ծագել Ֆաթմային փախցնելու, եթէ խաղաղ միջոցով ձեռք բերելը չըջաջողվէր: Անակնկալ կռիւը խորտակեց նրա վերջին յոյսը. նա գիտէր, որ կռուից յետոյ այլ ևս անկարելի էր սպասել, որ Ֆաթմայի մայրն ու եղբայրը, մանաւանդ Հաջի-Ալեաքսարը, որ և է զիջողութիւն անեն:

Ուրեմն պէտք էր զիմեւ ծայրայեղ միջոցի: Հէնց որ կռիւը սկսվեց, Ասադը թամբեց իւր նժուգը և վերցրեց երկվող հրացանը, զարաբինա—ատրճանակը և դաղստանցի Թէյմուրի շինած «եափունջի կիսող» խանչալը: Այս բոլորը նա յանձնեց գիժ Բեանդալիին և, մի մանէթ բաշխելով, պատուիրեց, որ հեռուից հեռու հետեւէ նրան կռուի ժամանակ:

—Եթէ հարցնող լինի, ոչինչ չըպատասխանես, գիտե՛ս,—հրամայեց նա գիժ Բեանդալիին, որ իսկապէս պատասխանելու ընդունակութիւն էլ չունէր:

Իւր յանդուգն մտադրութիւնը նա յայտնեց ամենամօտիկ ընկերներին և խնդրեց, որ օգնեն իւր ձեռնարկութեանը:

—Ուրախութեամբ կեանքներս կը տանք,—ասացին հաւատարիմ ընկերները, զովելով Ա-

սադի հերոսութիւնը:

—Դուք միայն կռուի ժամանակ,—պատուիրեց Ասադը,—աչք զցեցէք. կռուներին և Ֆաթմային ցոյց տուէք ինձ: Մնացեալը իմ գործն է: Դուք խօսմ ճանաչում էք, տեսե՛ր էք նրան քրոջ տունը դալիս: Նա անպատճառ չըրտումը կը լինի...

Այս պայմանադրութիւնից յետոյ, Ասադը թռաւ կռուի ասպարէզը: Եւ նա ինքն ամենից առաջ տեսաւ Ֆաթմային: Հէնց որ սարիթօրփողցիները գրոհ տուեցին, հէնց որ Մէյթին և Հէյբաթը յաղթվեցին, նա, կռիւը տարած համարելով, վազեց Ահմադ աղայի բաղնիսի ետեւը, գտաւ ճանապարհը և բարձրացաւ կտուր: Նա հրեց և ձգեց մի կտուրից միւս կտուր ընդդիմադրող բաղնիսպանին, վազեց, և... զիտենք ինչ արաւ:

Օրն արդէն մթնել էր, երբ Ասադը, իւր թանգազին կողոպուտը ձիու վրայ դրած, հասաւ սարիթօրփողցի Հաջի-Բախիշի այգին:

Այգեպան քեայբլահի Աբդուլլան շատ չար ու բարի տեսած, կեանքի բովով անցած մի ծերունի էր: Նա ճանաչում էր Ասադին և միշտ տեսնելիս մտաբերում էր նրա հօրը, որի հետ էր անցուցել իւր փոթորկալից երիտասարդութիւնը:

— Տղայ, այդ ի՞նչ է,—հարցրեց նա զարմացած, տեսնելով Ասադին երեսը արիւնոտ, գլուխը փաթաթած և գրկում մի անշնչացած աղջիկ բռնած։

Ասադը համառօտ պատմեց եղելութիւնը, և հինաւորաց «իգիթը» (քաջը) հրաւիրեց նրան իջնել ձիուց և իւր թանգագին կողոպուտի հետ թաղնովել նրա խրճիթում։

Մինչ այգեպանի ջուր բերելը, Ֆաթման ուշքի եկաւ, սթափվեց, աչքերը բաց արեց և կրծքից արձակեց մի խորին հառաչանք։

— Ես եմ, Ֆաթմա, մի վախենալ,—խրախուսեց Ասադը մեղմ և քնքոյշ եղանակով, որքան թոյլ էր տալիս նրա կոշտ ձայնը։

Ֆաթման սարսափած ոտքի կանգնեց և զզգզված մազերով, զուռաթափ, ձեռները գլուխին խփելով, բացականչեց.

— Վայ մայր, վայ եղբայր...

Նա վազեց դէպի դուրս, Ասադը յառաջեց նրան և ձեռներից բռնեց։

— Ի զուր մի տանջիլ ինքդ քեզ. մայրդ էլ կենդանի է, եղբայրդ էլ, քոյրերդ էլ։

— Ինչո՞ւ ես ինձ բերել այստեղ,—գոչեց Ֆաթման։

Ինչո՞ւ, մի՞թէ Ֆաթման չըզիտէ ինչո՞ւ, մի՞թէ կարծում էր, որ Ասադը թոյլ կըտար

նրան ուրիշի կին դառնալ, մի՞թէ...

Ֆաթման փոքր առ փոքր հանգստացաւ և սկսեց անխօս մնալ։ Իսկապէս նրա յուսահատ աղաղակները կիսով չափ արուեստական էին։ Նա հոգով ուրախ էր կատարված անցքին. նրա երևակայութիւնը վաղուց ստեղծել էր մի այգեպանի հերոսութիւն Ասադի կողմից, և նա ցանկանում էր իրագործված տեսնել իւր երևակայածը։ Միայն ծերունի այգեպանի ներկայութիւնը դրդեց նրան մի փոքր աղմուկ բարձրացնել, որ մի գուցէ պատկառելի քեալբլահին կարծէ, թէ երիտասարդ միսուլմանուհին զուրկ է ամօթխածութիւնից։

Այսպէս է Շիրվանի թրքուհու բնաւորութիւնը։

Այգեպանը նրանց համար ընթրիք պատրաստեց—հաց, պանիր, վարունգ և կանաչեղէն։ Ամբողջ օրը թէ Ֆաթման և թէ Ասադը անթի էին անցուցել, ուստի այգեպանի համեստ իրիկնահացը նրանց համար Օրուջ-բաշրամի «կաթնով փլաւից» համեղ էր։

Փոքրիկ խրճիթը լուսաւորված էր հնադարեան չիրադի (ծրագի) աղօտ լուսով։ Ծերունի քեալբլահին աշխատում էր իւր հիւրերին զուարճացնել, պատմելով օրուայ եղելութեանը համանման դէպքեր իւր կեանքից։ Ա-

սաղը սպրդնած էր: Նրա գլխի վերքը սաստիկ ցաւ էր պատճառում, բայց նա աշխատում էր զսպել իրան, թէև մեծ դժուարութեամբ:

— Տղայ, ինչո՞ւ շրթունքներդ դողդողում են,— հարցրեց այգեպանը,— չըլինի՞ վերքդ նեղացնում է քեզ: Սպասիր, սպասիր, թաշկինակի տակից արիւն է հոսում: Պէտք է դեղ դնել, որ դադարի:

Այս ասելով, ծերունին իսկոյն իւր հնամաշ արխալուղի աստառից մի կտոր պատռեց, վառեց ճրագի բոցին և ձգեց գետնին: Երբ կտորը բոլորովին այրվեց, նա սև մուրը հաւաքեց, ստիպեց Ասաղին բաց անել ճակատը և մուրը թաշկինակով կապեց վերքի վրայ:

Արիւնը արդարեւ դադարեց:

Այս գործողութեան ժամանակ Ֆաթման օգնում էր ծերունուն, անդադար պոտելով վիրաւորեալի շուրջը:

— Այժմ քնիր,— ասաց այգեպանը հայրական խնամքով,— ինչ վերաբերում է ապագային— վաղը կըմտածենք: Ձերեկոյեան բարիքից, առաւօտեան չարիքը լաւ է», ասում է մեր պապերի խօսքը:

Գիշերը խաղաղ էր, մուգ-կապտագոյն երկնքում պայծառ փայլում էին աստղերը, հե-

ռուից ժամանակ առ ժամանակ լսվում էին քաղաքային զիշերապահների աղաղակները: Նրանց ձայնակցում էին Սարի-Թօրփաղի շները, դունչները դէպի երկինք բարձրացրած, աստղերի վրայ պոռալով: Ծերունի այգեպանը, սնահաւատութիւնից դրդված, վճռեց արթուն մնալ և ամբողջ գիշեր դրսում խրճիթը պահպանել. շների պոռալը վատ բան էր գուշակում:

Ֆաթման շրերը հագին, Ասաղի չուսացի մէջ փաթաթված, քնած էր խրճիթի մի անկիւնում:

Միւս անկիւնում, այգեպանի անկողնում, պառկած էր Ասաղը: Մի ձեռք յենած հրացանի վրայ, միւս ձեռք գլխատակին դրած, նա ոչ քնած էր, ոչ արթուն, այլ մի տեսակ թմրած դրութեան մէջ էր: Նրա վերքը դարձեալ ցաւում էր, և ցաւում էր աւելի սաստիկ: Բայց նա աշխատում էր ոչ հառաչել և ոչ տնքտնքալ՝ Ֆաթմային չըզարթեցնելու համար: Նրա գլխում պտտում էին ցերեկուայ անցքերը: Մերթնա երեակայում էր իրան կռուի ասպարիգում, աջ ու ձախ շրջապատված թշնամիներից, անձրևի նման տեղացող քարերի տակ, մերթ բաղնիսի կտրում, Ֆաթմային յափշտակելիս, և մերթ ձիւ վրայ, իւր կողոպուտը գրկած, ապշած ամբոխի միջով արշաւելիս:

Յետոյ նա սկսեց խորհել ներկայի և ապագայի մասին: Ի՞նչ պիտի անէ նա վաղը. այգեպանի խրճիթում երկար թագնվել անկարելի է, անշուշտ իմամլուցիները հանգիստ չեն մնալու. անշուշտ նրանք ամեն ջանք դործ կըդնեն Ֆաթմային զանելու, որ Ասադի արիւնի դնով իրանց թաղի պատիւը վերականգնեն:

Նա իւր մտքում վճռեց լուսաբացին վերցնել Ֆաթմային, գնալ մօտակայ թիւրք գիւղերից մինը, այնտեղ մի մօլլա գտնել և քեանքին անել (պսակվել):

Շուտով նրա ամբողջ մարմինը սկսեց դողալ: Նրա ատամները ականաց զարնվում էին միմեանց, նա զգում էր սաստիկ ցուրտ: Յուրտը անցաւ, և նրա մարմինն տիրեց թմրեցուցիչ տաքութիւն: Նրա միտքը պղտորվեց. նա քնեց կամ, ուղիղն ասած, սկսեց զառանցել: Ահա Ֆաթման գլխաբաց, ոտաբաց, ձի է նստում, Ասադին ևս հրամայում է նստել: Նրանք արշաւում են հեռու ու հեռու, անձանօթ տեղեր: Մի ամայի դաշտում, գետնից, երկար և ձիւնի պէս ձերմակ միրուքով մի մարդ է դուրս գալիս, մօտենում է և իւր ձեռում բռնած մի կարճ, սև փայտով խփում նրան ուսին: Ֆաթման և Ասադը մի ակնթարթում տեղափոխ-

վում են մի փառաշէն տուն, այստեղ սկսվում է նրանց հարսանիքը: Հիւրերը զուարճանում են, երաժիշտները նուագում են, պարիչները պարում են, ծառաները շարքեաթ են բաժանում:

Այդ միջոցին ներս է մտնում մի ոստիկան, յետոյ երկրորդը, երրորդը, և բոլոր բարեկամ հիւրերը դառնում են թշնամի իմամլուցիներ: Ֆաթմային յափշտակում են, Ասադի ոտները ու ձեռները կապում են, երեսը դէպի յետ դնում են մի աւանակի վրայ և երեսին մուր են քսում: Նրան տանում են Իմամլու: Թշնամիները, շրջապատելով, քարեր են արձակում նրա վրայ, ծաղրում են, շվացնում, թքում են երեսին: Մօտենում է Ֆաթմայի եղբայր Հաշիմը, յետոյ գլակ կարող Մէյթին և մի քանի ապտակ են տալիս: Ո՛հ, սարսափելի անպատուութիւն, ա՛խ, եթէ նրա ձեռները բաց լինէին, բոլորի պատասխանը կըտար: Բայց ահա ոստիկանապետը խփում է նրա ուսին մօրակով, խփում է մէկ, երկու, երեք անգամ...

Ասադը աչքերը բաց է անում...

VII

Խրճիթը տակաւին մութն է, բայց դռներից երևում է, որ արեւելքը շառագունել

է: Մանրացած գլուխը մի կերպ բարձրացնելով, Ասադը իւր դէմ ու դէմ տեսնում է մի մարդ:

— Ո՞վ ես դու, — հարցնում է նա:

— Շտապիր, տղայ, վեր կաց, զալիս են, — պատասխանում է մի ծանօթ ձայն:

Ասադը ոտքի է թռչում հրացանը ձեռին, վազում է խրճիթի միւս անկիւնը և տեսնում է, որ Ֆաթման դեռ քնած է:

— Ո՞վ է զալիս, — հարցնում է նա:

Մերունի այգեպանը նրա ձեռից բռնում է և խրճիթի դռների մօտ տանում: Առաւօտեան աղօտ լուսով Ասադը հեռուում, այգու գրեթէ միւս ծայրում, նկատում է ինչ-որ մարդիկ, լսում է ինչ-որ խուլ սպառնալիքներ: Մարդիկ աւելի ու աւելի մօտենում են, ձայները աւելի ու աւելի պարզ են լսվում: Ահա ծառերի բների ետեւից փոքր առ փոքր որոշվում են եկողների դէմքերը. մի մասը ձիաւոր է, միւս մասը հետեակ, բոլորն էլ թրքեր են, և իմամլուցիներ: Մէկը ոտով շտապում է ամենից առաջ:

Ասադը ճանաչում է Հաշիմին:

Մի ակնթարթում նա թռչում է ներս, հաւաքում է մնացեալ զէնքերը և, Ֆաթմային քնած թողնելով, դուրս է զալիս, խրճիթը կողպում է, թիկն է տալիս դռներին, և կանգ-

նած՝ սպասում է եկողներին: Փախչել և Ֆաթմային փախցնել անկարելի է, թշնամիները մօտիկ են, պէտք է պաշտպանվել: Բայց որ մէկի դէմ պաշտպանվել. նրանք մօտ տասնուհինգ հոգի են, իսկ Ասադը միայն մի ծերունի օգնական ունէ, որի միակ զէնքը յիսնամեայ ժանգոտված խանչալն է: Փոյթ չէ, թող դան, ոչ ոք չէ կարող Ասադի ձեռքից Ֆաթմային խլել, քանի նրա շունչը բերանումն է:

Վերջապէս, իմամլուցիները դուրս եկան ծառերի ետեւից և կանգ առեցին, խրճիթի դէմ ու դէմ կիսաշրջան կազմելով: Հաշիմը արագութեամբ հանեց ուսովը զցած հրացանը և, նշաւակ դնելով Ասադի կուրծքը, գոչեց.

— Անշարժ կաց:

Նրա օրինակին հետեւեցին «դումարբազ» Հասանը, իննըմատնաւոր Սէյֆուլլան, շէկ Հէյդարը, սև Բադրը, քօռ Միթալլիմը և մի քանի ուրիշները: Եւ Ասադը իւր դէմ ու դէմ տեսաւ տասնից աւելի սև խողովակներ, որոնց մթին, մահաբեր ծակերը նայում էին անուշիկ կերպով, ինչպէս տարտարոսից վռնդված դետրի աչքեր:

Մերունի այգեպանը վազեց առաջ, սկսեց կատաղած իմամլուցիներին խրատել, հաշտութեան հրաւիրել, բացադրելով, միևնույն ժա-

մանակ, թէ տղամարդութիւն չէ մէկի դէմ քսան հոգով դուրս գալ:

Մէկը մի քար ձգեց նրա վրայ և հայհոյելով ասաց, որ չըխառնուի գործին:

— Հեռու, քեաֆթառ շուն, — գոչեց շիլ Նուրուլլան, — եթէ ոչ՝ հոգիդ սատանայի բաժին կըդարձնեմ:

Մերուսին յետ քաշվեց, ափսոսալով, որ ձեռին հրացան չունի, եթէ ոչ ցոյց կըտար յանդուգն «երեսաներին», թէ ով է քեաբլահի Սըդուլլան:

Հաշիմը պահանջում էր, որ Ասադը իւր ձեռքով Ֆաթմային խրճիթից դուրս բերի և յանձնի նրան: Ասադը սկզբում փորձեց ազդել նրա խելքի, սրտի և միտումանական զգացմունքի վրայ: Նա յիշեցրեց կրօնի միութիւնը և Ղուրանի պատգամները, որ արգելում են ուղղափառին՝ ուղղափառի արիւն թափել: Բայց Հաշիմը ոչինչ չէր ուզում լսել: Նա մի բերան պահանջում էր, որ Ասադը կամաւ վերադարձնի նրա քրոջը:

— Իսկ եթէ չըտամ, — գոչեց Ասադը, վերջապէս, յուսահատուած:

— Նիակդ ոտնատակ անելով, կանցնեմ և կըվերցնեմ, — պատասխանեց Հաշիմը վճռողաբար:

Այս ասելիս հրացանը նրա ձեռքում դողաց:

Այգեպանը յորդորում էր Ասադին խնայել իւր երիտասարդ կեանքը և Ֆաթմային կամաւ յանձնել եղբօրը: Ասադը չէր լսում նրան: Ճակատը թաշկինակով փաթաթած, երեսը արիւնի չորացած կաթիլներով, կուրծքը կիսով չափ բաց, մի ձեռը հրացանին կռնած, միւսը կողքին յենած, մէջքը խրճիթի դռներին թեքած, նա կանգնած էր մի և նոյն տեղ և, կարծես, սպասում էր վերջին վճռական բոլակին: Նրա աչքերը կարմրած էին, գլուխը ծանրացել էր, ոտները ու ձեռները դողում էին սաստիկ տաքութիւնից:

— Եյ անխիղճ, խնայիր ինքդ քեզ, ափսոս է քո երիտասարդութիւնը, — գոչեց իմամուցիներին մէկը, որ, ակամայ հիացած յանդուգն սարի-թօրփաղցու առնական գեղեցկութիւնից, չըկարողացաւ զսպել իւր ներքին ձայնը:

— Նրա ինչն է ափսոսալի, ադա, լցրո՛ւ շան բերանը ծխով, — ընդհատեց նրա խօսքը մի խռպոտ ձայն:

Իսկոյն իննըմատնաւոր Սէյֆուլլայի հրացանը թնդաց: Պնդակը, դռների ձեղքից փչող աշնանային քամու պէս, վըզգալով, անցաւ Ասադի գլխի վրայով և մտաւ խրճիթի յետւի թթեւիններից մէկի բունի մէջ: Իմամուցիները դրանով կամենում էր յամառ սարի-թօրփաղցուն վա-

խեցնել: Սակայն, իզուր. Ասադը պատրաստվել էր պաշտպանվել մինչև վերջին շունչը:

VIII

Հրացանի ձայնը Ֆաթմային զարթեցրեց: Դռները ուժով բացվեցին, և երիտասարդ աղջիկը դուրս վազեց, խիտ ու երկար մազերը ուսերի վրայ անկանոն թափած, կուրծքը եղունգներով անխնայ պատռտելով և բարձրաձայն գոռալով: Նա վազեց և կանգնեց Ասադի առջև, երեսը դէպի իմամուլները:

— Զգո՛յշ, — հրամայեց Հաշիմը իւր ընկերակիցներին, հրացանը ցած դնելով:

— Կոտորվէ՞ք դուք, կոտորվէ՞ք դուք, — աղաղակում էր Ֆաթման, արդէն մոռացած իւր սովորական ամօթխածութիւնը:

— Վազի՛ր այս կողմ, — գոչեց Հաշիմը, առաջ դիմելով, որ տանի իւր քրոջը:

Իայց Ֆաթման, աւելի մօտենալով Ասադին, պաշտպանելու մտքով, կանգնեց նրա առջև և պատասխանեց եղբորը:

— Մի՛ մօտենալ, մի՛ մօտենալ, ես չեմ թողնիլ, որ նրա մի մազն էլ փխսովի: Նա մեղաւոր չէ, ես ինքս եմ փախել նրա հետ, այո, ես ինքս, իմ կամքով: Հաշիմ, մի՛ մօտենալ, ես չեմ թողնիլ, չեմ թողնիլ...

Տեսարանը սրտաշարժ էր: Երկու թշնամիների մէջտեղ կանգնած էր մի անյաղթելի պատնէշ, առանց որին խորտակելու, անկարելի էր որ և է ճակատամարտ:

Երբէք Հաշիմը չէր կարող երեւակայել, թէ Ֆաթման այդչափ պաշտպան կը հանդիսանայ իւր առեւանգողին: Նա հաւատացած էր, որ իւր քոյրը ակամայ է ընկել Ասադի ձեռքը, թէ նա մի տկար զոհ է, որին փրկելու համար պիտի թշնամու արիւնը խմել: Այժմ, տեսնելով Ֆաթմայի յամառութիւնը, տեսնելով նրա յուսահատ պաշտպանութիւնը, միաց ապշած: Մի վայրկեանում վրէժխնդրութեան կիրքը նրա սրտում տեղի տուեց ակամայ խղճահարութեան: Նա, որ մի րոպէ պատրաստ էր ամենայն սառնութեամբ մահաբեր զնդակը ուղղել յանդուգն առեւանգողի կրծքին, այժմ երեսը յետ դարձրած, երկմտութեան մէջ, լուռ նայում էր իւր ընկերակիցների երեսին:

Ինքը, զոհ համարվածը, ներում է յանցաւորին, և յանցաւորը այնքան վեհանձն է, այնքան անվեհեր, որ պատրաստ է մինչև վերջին շունչ սրսուպանել իւր փախցրած աղջկան: Ուրեմն տմարդութիւն չի լինիլ արդեօք ձեռք բարձրացնել մի այդպիսի երիտասարդի վրայ և սպասել նրան իւր սիրեցեալի աչքի

առջև: Այս էր արտայայտում Հաշիմի դժմքը: Եւ լուռ ակնարկութիւններ հասկացող շիր-վանցիները, իսկոյն գուշակելով նրա միտքը, մտիկ արեցին միմեանց երեսին:

Շիւ Նուրուլլան առաջինը վստահացաւ յայտնել ամբոխի լուռ վճիռը: Նա քշեց ձին և բարձրաձայն արտասանեց.

— Հաշիմ, նամուսդ մի մոռանալ:

Իմամլուցիների մէջ բարձրացաւ մի խուլ աղմուկ: Նրանք վրդովված էին Հաշիմի մեղմանալուց: Ինչպէս կարելի է ներել մի յանդուգն թշնամու, մի մարդու, որ անպատկել է ամբողջ Իմամլուի անունը, փախցնելով թաղի ամենագեղեցիկ աղջիկներից մէկին: Ինչ կ'ասեն իմամլուցիները, ինչ կ'ասեն ուրիշ թաղեցիները:—Ո՛չ, ո՛չ, երբեք չէ կարելի գործը հաշտութեամբ վերջացնել: Միթէ այս նպատակով են բոլոր իմամլուցիները երէկ ամբողջ օրը կռվել, միթէ դրա համար են քսան մարդ ամբողջ գիշեր անքուն թափառել քաղաքի շրջակայքում: Պէտք է թշնամուն պատժել, պէտք է վրէժը հանել, առանց արիւնի անկարելի է Իմամլուի պատիւը վերականգնել:

—Արիւն, արիւն,—գոռացին բոլոր կիսավայրենիները միաբերան:

Հաշիմը հասկացաւ այդ կատաղի ամբոխի

տրամադրութիւնը: Նա զգաց, որ եթէ Ասադին ինքը ների, միւսները չեն ներիլ, չեն ներիլ գուցէ և իրան: Բայց ինչպէս հեռացնի Ասադից Ֆաթմային, որ միանգամայն կռիւ է նրան անբաժան, այնպէս, որ թշնամուն ուղղութեամբ ամեն մի հարուած նախ կարող է նրան հասնել:

Մինչ նա այս րոպէական տատանման մէջ էր, իմամլուցիներից երեք հոգի աննկատելի կերպով բաժանվեցին խմբից և, ծառերի տակ թաղնվելով, շրջան տալով, ետևի կողմից մօտեցան Ասադին:

Այդ նկատեց այգեպանը և, իւր ժանգոտված խանչալը հանելով, կանգնեց վերջինի ետևում, վճռելով պաշտպանել նրան:

Այն ինչ՝ Ասադը աշխատում էր ասպարիզից անփնաս հեռացնել Ֆաթմային, որ ինքը միայն կռվի թշնամիների հետ:

Մերունու և երեք իմամլուցիների մէջ կռիւ բացվեց: Ասադը երեսը յետ դարձրեց և իսկոյն հրացանը արձակեց: Լավեց մի արաբական յիշոց, և Հաջի-Աբեաբպարի սև խափշիկներից մէկը, աջ ձեռով ծունկը բռնած, գոռալով նրստեց գետնի վրայ: Ասադը արձակեց երկրորդ անգամ, բայց—անօգուտ:

Նոյն վայրկեանին նա իւր մէջքի վրայ

զգաց մի սաստիկ սառնուլթիւն, որ Յափանցեց
ներս: Նա ամբողջ մարմնով դողաց, ականաց
զոռաց և ընկաւ ուղիղ Ֆաթմայի ոտների տակ:

—Ալլահ, Ալլահ,—լալեց նրա խուլ ձայնը,
և նրա աչքերի բիբերը, տարօրինակ կեր-
պով պտտելով շրջանակների մէջ, դարձան
Ֆաթմայի վրայ:

Այսքանը միայն կարողացաւ լսել և տես-
նել խեղճ աղջիկը, ուրիշ՝ Սադը ոչինչ չ'ասաց
և ոչ մի շարժումն չ'արեց:

Երբ իմամլուցիները, վայրենի կերպով զո-
ռալով, առաջ վազեցին, որ իրանց վրիժա-
ռութեան արդիւնքը մօտիկից տեսնեն, երբ
Հաշիմը մօտեցաւ իւր քրոջը վերցնելու, Ֆաթ-
ման ընկած էր Սադի վրայ և դառն ող-
բում էր...

1889 թ.

ԹԱՆԳԱԳԻՆ ԿԱՊԱՆՔ

ԹԱՆԳԱԳԻՆ ԿԱՊԱՆՔ

Օրը ամարացին էր և իրիկնադէմ: Այրի Հռիփսիմէն իւր ամուսնուց ժառանգած սեպհական տան պատշգամբի վրայ թէյ էր պատրաստում: Սմբատը, նրա միակ որդին, մի կողմ նստած, նայում էր դէպի գաւիթ, որ զարդարված էր փղբրիկ զեղեցիկ պարտիզով:

Որդին տխուր էր և, կարծես, մի ինչ-որ մտատանջութեան մէջ. մի բան, որ հազիւ էր պատահում: Ժամանակ առ ժամանակ նա հառաչում էր և իւր անորոշ հայեացքը դարձնում դէպի պարզ-մանիշակազօյն երկինք, ուր դանդաղօրէն սահում էին ամարացին նօսր ամպերը:

Մայրը արդէն նկատել էր որդու տխուր թիւնը, բայց ինչ էր պատճառը—չբզիտէր: Թէյի բաժակը դնելով նրա առջև, ինքն էլ նստեց դէմ ու դէմ և իւր հայեացքը ջառեց որդու կիսադէմքին: Որքան երկիւղ, ակնկալութիւն և, միևնոյն ժամանակ, քնքոյշ սէր էր

արտայայտում այդ հայեացքը: Թւում էր, և այդ ճիշդ էր, որ մայրը ամեն վայրկեան պատրաստ է իւր կեանքը զոհելու, միայն թէ որդու տխրութիւնը որ և է ծանր պատճառ չ'ունենայ, միայն թէ այդ լինի մի բոպէական անցողիկ տրամադրութիւն:

Սմբատը դատարկեց թէյի բաժակը, բարձրացաւ տեղից և, շարունակ լռելով, դիմեց դէպի իւր սենեակը:

—Սմբատ,—դարձաւ նրան մայրը անվստահ եղանակով:

Սմբատը յետ նայեց և կանգնեց: Գալթում ոչ ոք չըկար, բացի ծառայից, որ հեռում ցնցուղով ջրում էր պարտիզի ծաղիկները: Մայր ու որդի կարող էին խօսել, վրստահ, որ ոք չի լսիլ նրանց:

—Ի՞նչ ես ուզում,—հարցրեց որդին:

Որքան և աշխատէր մեղմ արտասանել իւր հարցը, այսու ամենայնիւ, նրա ձայնի մէջ մայրը զգաց մի անսովոր խստութիւն:

—Ուզում եմ, տխրութեանդ պատճառը ինձ էլ յայտնես:

—Ես տխուր չեմ:

Ասաց որդին և անմիջապէս շուռ եկաւ, որ զնայ, բայց մայրը խնդրեց սպասել:

—Դու ինձանից թագցնում ես միտքդ,—

յանդիմանեց Հովսիմէն, —միթէ չե՞ս իմանում, որ ինձ վշտացնում ես:

—Շատ հեռաքրքիրն ես,—պատասխանեց որդին տհաճութեամբ, և այս անգամ նրա ձայնի կոշտութիւնը աւելի զգալի էր:

—Սմբատ...

Մի անսովոր դառն ժպիտ աղաւաղեց որդու շրթունքները, երբ մայրը կասկածալի հայեացքով չափեց նրան ոտից մինչև գլուխ:

—Այդ, վերջապէս, անտանելի է,—գոչեց նա, նստելով իւր աթոռի վրայ,—այդ կեանք չէ, մայր, որ ես քաշում եմ: Քո կասկածները ինձ հալածում են: Սմբատ, ինչո՞ւ ես տխուր, Սմբատ, ինչո՞ւ ես լուռ, Սմբատ, ինչո՞ւ չես ուտում, ինչո՞ւ չես խմում: Խոստովանվում եմ, այդ բոլորը ինձ արդէն ձանձրացրել է:

Մայրը աթոռը առաջ քաշեց և, աչքերը լայն բանալով, յառեց որդու երեսին: Նա սպասում էր, որ վերջինը շարունակի:

—Ես տխուր եմ, որովհետեւ դու լինքդ ես ինձ ստիպում տխրել,—շարունակեց որդին սրտմտութեամբ,—ամեն քայլափոխում խնամք, խնամք ու խնամք, մինչև երբ: Գիշերը ուշ եմ վերադառնում—լաց ես լինում, մի տեղ զբօսնելու եմ զնում—խրատներով ես ճանապարհ դնում: Չեմ ուտում—ստիպում ես ու-

տել, չեմ ուզում քնել—ստիպում ես քնել, մի գիրք եմ վերցնում կարդալու—խլում ես ձեռքիցս, թէ «աչքերիդ վնաս է», ընկերներիս նամակ եմ ուզում գրել—չես թողնում, թէ «կուրծքդ կըցաւի»: Ահա, այդ քո հիւանդոտ սէրն է, որ, վերջապէս, ինձ տխրեցնում է: Դու ինձ ստրուկի պէս ճնշում ես քո սիրով, դու քո կեանքը կապել ես իմ կեանքի հետ, դու ուզում ես, որ քսանուչորս ասրեկան երիտասարդը ծծկեր երեսայի պէս ապրի: Դա մայրական սէր չէ, դա բռնութիւն է:

Այս խօսքերը Սմբատը արտասանում էր ակնյայտին դառնութեամբ և հետզհետէ աւելի ու աւելի յուզվող ձայնով: Պարզ էր, որ վաղուց նրա մէջ եռում էր այդ դառնութիւնը և վաղուց նրա սրտում պատրաստվել էր մի թոյն, որ ձգտում էր դուրս հոսալու:

Մայրը զարմացած, երկիւղած և լուռ մտիկ էր անում նրա երեսին, աշխատելով մի բառ անգամ բաց չըթողնել նրա ասածից:

—Վարձող եմ մայրական սէր անուանել այն, որ ամեն րոպէ ճնշում է իմ ազատութիւնը և խոչնդոտ դառնում ինձ,—շարունակեց Սմբատը, աւելի գրգռվելով մօր լուռութիւնից: Դու ինձ չըթողիր Ռուսաստան գնալու, որ ուսումս շարունակեմ, կարծում էիր, որ

այնտեղ հասաչ թէ չէ—խկոյն պիտի մեռնեմ: (Մայրը մի ցնցում գործեց): Դու ինձ հեռացրիր իմ ընկերների շրջանից և աքսորականի պէս դատապարտել ես յաւիտեան մի քաղաքում ապրել քո աչքի առջև: Կրկնում եմ, այդ մայրական սէր չէ. թող ինձ մի փոքր ազատ շունչ քաշեմ, բաւական է, որքան խանձարուրի մէջ պահեցիր ինձ:

Նա լռեց և, տեղից բարձրանալով, սկսեց յուզված անցուդարձ անել, ձեռները վարդիկի գրպանները դրած:

—Որդի,—խօսեց մայրը, վերջապէս, ուշքը վրէն հաւաքելով,—երբ եմ ես քեզ արգելք եղել: Ինչ ուզում ես—արա, ինչպէս կամենում ես—ապրիր, ահա քեզ տուն, տեղ, հարստութիւն, քոնը չէ: Ել ինչ ես ուզում.—հոգիս... Կըտամ, չեմ խնայիլ, Աստծուն է յայտնի:

Սմբատը դառնութեամբ ժպտաց:

—Հոգիդ,—կրկնեց նա, կանգնելով մօր առջև,—հէնց այդ է, որ ես չեմ ուզում, ինչիս է պէտք քո հոգին: Աւելի լաւ կըլինէր ինձ համար, որ դու խնայէիր ինքդ քեզ և իմ մասին քիչ մտածէիր: Հաւատացիր, մայր, որ ես աւելի բաղդաւոր կըլինէի, եթէ դու

ինձ պակաս սիրէիր, կամ չըսիրէիր միանգամայն: Այո, մի՛ սիրիլ ինձ:

—Քեզ չըսիրեմ, ես, քեզ չըսիրեմ,— կրկնեց այրին գրեթէ զայրացած այս անհնարին և անբնական առաջարկութիւնից:

—Գոնէ, փոխիր սիրելուդ ձեռ:

Հռիփսիմէն այլ ևս չըկարողացաւ զսպել իւր արտասուքը, որ քանի՜ բոպէ արդէն խեղդում էր նրա կոկորդը: Նա սկսեց բարձրաձայն հեկեկալ:

Սմբատը ճնշված սրտով մտաւ իւր սենեակը և սկսեց հագնվել: Նա զգաց, որ իւր յանդիմանութիւնն աւելի խիստ ձեռով արտայայտեց, քան թէ հարկաւոր էր, և խղճաց մօրը, տեսնելով նրա բուռն հեկեկանքը: Մի և նոյն ժամանակ, նա արդարացի էր համարում իրան. ծանր էր թուում նրան այն սիրոյ կապանքը, որով մայրը կաշկանդել էր նրա անհատականութիւնը: Այս սէրը նա համարում էր մի տեսակ եասիրութիւն մօր կողմից, թէկուզ այդ արտայայտվէր անձնագոհութեամբ:

Յանկարծ նա լսեց մի ձայն, յետ նայեց և նկատեց մօրը, որ գաղտնի զիտում էր որդու շարժումները դռների արանքից: Խեղճ կին, նրա սէրը և կասկածանքը այն աստիճանին էին հասել, որ վախենում էր, մի գուցէ որ-

դին յուզված դրութեան մէջ մի բան անէ... Այդ պարզ էր Սմբատի համար: Նա արագ արագ հագաւ շորերը և շտապով դուրս գնաց, առանց սովորական բարեն ասելու: Սակայն, գաւթից դուրս գալիս, նա չըհամբերեց, յետ նայեց: Մայրը, պատուհանի առջև կանգնած, նայում էր նրա ետևից, ձեռները ծոցին դրած և գլուխը ուսին թեքած: Նրա հայեացքը այնքան տխուր էր, երկիւղած և ազդու, որ դրոշմվեց Սմբատի սրտին, թէև չըստիպեց նրան յետ դառնալ և ներումն խնդրել, որ հոգով ցանկանում էր:

Երբ նա հեռացաւ, Հռիփսիմէն անմիջապէս կանչեց ծառային:

—Գասպար,—ասաց նա շնչասպառ, որպէս թէ մի մեծ անբաղդութիւն պատահած լինէր, —այս բոպէիս պարոնդ դուրս եկաւ շատ չարացած, չըգիտեմ ում վրայ: Իսկոյն վազիր ետևից, բայց չըմօտենաս, հետն ու հետը գնա այնպէս, որ դու նրան տեսնես, նա քեզ չը տեսնի: Աչքդ չըհեռացնես, հասկանո՞ւ ես...

—Աչքիս վրայ,—ասաց Գասպարը, որ Բարսամեանների տան վաղեմի հաւատարիմ ծառան էր:

—Կնաց, այս լաւ է. ծխախոտամանը թողել է, եթէ քեզ տեսաւ, կ'ասես, որ դրա հա-

մար ես եկել: Դէհ, գնա, թէ չէ—չես գտնիր:

Մառան վազեց: Հռիփսիմէն նստեց սեղանի մօտ, գլուխը դրեց կոների վրայ և դարձեալ սկսեց լաց լինել: Յետոյ նա, թաշկինակով սըրբելով աչքերը, վերկացաւ և գնաց հարևան Մարիամի մօտ՝ մի կերպ ժամանակը մոռանալու: Փոքր ինչ անցած՝ նա վերադարձաւ և երկար ժամանակ, լարված դուրթեան մէջ, հառաչելով, անցուդարձ էր անում մի սենեակից դէպի միւսը, անդադար նայելով սեղանատան պատի ժամացոյցին: Իւրաքանչիւր մի անցնող րոպէ աւելացնում էր նրա վիշտը և սպառում համբերութիւնը: Գոհաւ արդեօք Գասպարը նրան, կը վերադառնայ արդեօք նա այս գիշեր, թէ...

Նա չանդիմանում էր ինքն իրան, որ առիթ տուեց իւր միակ որդուն բարկանալու: Նա իրան համարում էր անպայման մեղաւոր, նա չը պիտի հակաճառէր, չը պիտի լար, չը պիտի զարմանար, չը պիտի խօսէր անգամ:

Նա նայում էր մերթ դէպի փողոց, մերթ դէպի գաւիթ, ականջները լարում էր լսելու դրսից մի ձայն, և երբեմն սրտի սաստիկ բախտումը խաբում էր նրան: Հետզհետէ փողոցում անցորդների ձայները ընդհատվեցին, կառքերի դղրդիւնը դադարեց, հարևանների

ճրագները մի առ մի սկսան հանգչիլ, իսկ Սմբատը չը կայ ու չը կայ, և ոչ էլ ծառան:

Մի վայրկեան Հռիփսիմէի մէջ ցանկութիւն ծագեց՝ գնալ և փնտռել որդուն, բայց սրտեղ... Նա փակեց դռները, շալը գցեց գլխին, դուրս եկաւ փողոց և կանգնեց դռների մօտ:

Արդէն կէս գիշերից անց էր, երբ, վերջապէս, մի կառք երևեց փողոցի ծայրում: Հռիփսիմէն շտապեց ներս և մտաւ իւր սենեակը: Նա զիտէր, որ եթէ որդին տեսնէ նրան ոտքի վրայ անհանգիստ—կը բարկանայ: Թող չը կարծի, թէ մայրը սպասում էր իրան...

Յկողը արդարև Սմբատն էր: Նա մտաւ ներս թէ չէ, իսկոյն դիմեց մօր սենեակը. նա նկատել էր նրան գաւթից ներս մտնելիս:

— Դու քնած չես,—ասաց նա,— հաւատացիր, մայր, լաւ բան չես անում, որ ետեւիցս, լրտես ես ուղարկում:

Ինչ ուզում է, թող ասի Սմբատը, միայն թէ թոյլ տայ Հռիփսիմին իւր ուրախութիւնը արտայայտելու մի համբոյցով: Եւ որդին թոյլ տուեց. նա տրամադրված չէր բարկանալու:

— Բայց լրտեսդ ճարպիկ չէ,—ասաց նա, հեգնելով,— յիմարը կարծում էր, ես նրան չեմ տեսնում: Այգու դռների մօտ նկատեցի և իս-

կոյն հասկացայ, որ դու ես ուղարկել: Թագուն հրամայեցի դռնապանին ներս թողնել: Միծաղելի էր: Խեղճ մարդ, ամբողջ երեկոյ, մութ ծառուղիում նստած, դիտում էր ինձ, կարծելով, որ շատ յաջող է կատարում իւր դերը: Բայց եթէ դու ինձ ստիպեցիր շուտ վերադառնալ, ես էլ Գասպարին պատժեցի: Ես կառքով եկայ, նրան չըհրամայեցի նստել, ստիպեց ետևից վազել խելագարի պէս: Ձէի ուղում ամաչացնել նրան, թէ նրա լրտեսութիւնը նկատել եմ...

Պատշգամբի վրայ երևեց Գասպարը, քրտնած, շնչասպառ և փոշիոտ:

—Ահա, եկաւ առաքեալդ,—հեգնեց Սըմբատը,—էհ, Գասպար, ես քեզ խելօք մարդ էի համարում, բայց դու ինձ երկու տարեկան երեխայի տեղ ես դնում: Ամօթ է... Բայց դու մեղաւոր չես, ես քեզ կըվարձադրեմ մօրս փոխարէն:

Այս ասելով, նա պատուհանից տուեց ծառային մի հատ երեքուբլանոց և խնդրեց սկսեց շորերը հանել:

Հետեւեալ օրը նա զարթնեց ուրախ, զբարթ և սկսեց մօր հետ կատակ անել:

—Քնած ժամանակս էլ հանգիստ չես թողնում ինձ,—ասաց նա, ծիծաղելով,—գիշերը

շոքից ես վերմակս դէն էի ձգել, առաւօտ զարթնում եմ ու տեսնում, որ էլի գցել ես վրէս ու աչնպէս փաթաթել, որ տաքից խեղդվում էի:

Նա վճռել էր միայն այս ձևով ազդել մօր վրայ, որ գուցէ կարողանայ մի կերպ զսպել նրա «քնքոյշ բռնակալութիւնը», ինչպէս անվանում էր ինքը: Հռիփսիմէն հասկացաւ նրա միտքը, որոշեց զգաստ լինել և, մի և նոյն ժամանակ, աշխատել՝ ոչ մի կերպ չընդդիմանալ որդու կամքին: Բայց և այնպէս, ճաշի ժամանակ նա չըկարողացաւ զսպել իւր կիրք դառած հոգատարութիւնը: Նա ինքն իւր ձեռով նրա ափսէի մէջ դրեց «խօտլետի» մի լաւ կտոր:

—Իսկ եթէ չըկամենամ ուտել այդ կտորը, —ասաց Սմբատը, ծիծաղելով:

—Դո՛ւ գիտես,—պատասխանեց մայրը,—ես քեզ չեմ զօրում: Շատ քիչ ես ուտում, սիրտս... Լաւ, էլ չեմ խօսիլ...

Եւ մինչև ճաշի վերջը նա լռեց, աչքի տակով գաղտնի դիտելով որդուն, ուտում է արդեօք նա:

Երեկոյեան, իւր կատակները շարունակելով, Սմբատը, տնից դուրս գալիս, յայտնեց, թէ դարձեալ ուշանալու է:

—Գասպարին չ'ուղարկես ետևիցս, թէ չէ,

մտադրութիւնն չունենա՞նք նրա համար թատրոնի տոմսակ գնելու, որ ինձ լրտեսի:

— Դո՛ւ գիտես, — պատասխանեց մայրը անսահման խոնարհութեամբ, — բայց...

— Հը՞մ...

— Լաւ կանես, որ վերարկուդ վերցնես, երեկոները ցուրտ է:

Այս անգամ Սմբատը վերադարձաւ աւելի ուշ, քան նախընթաց երեկոյ: Երբ նա եկաւ, մայրը, իւր սեւ շալը ուսերին զգած, անցուդարձ էր անում դաւթում անխելի քայլերով, անշունչ ուրուականի պէս: Սմբատը զգաց խղճի մի սուր խաչթոց և, մի և նոյն ժամանակ, դարձեալ բարկութիւնից, խառնվեց նրա արիւնը: Նա վրդովվեց իւր դէմ, որ առիթ էր տալիս մօրը այդքան տանջվելու, վրդովվեց և մօր դէմ, որ այդքան զգայուն էր:

Այդ օրից մայրը լուռ էր, անտրտունջ և համբերութեամբ խոնարհ իւր ճակատագրին: Նա ոչ մի յանդիմանութիւն չէր անում, ոչ մի անգամ չէր հարցնում որչու կամքը և ոչ մի ցանկութիւն չէր յայտնում: Նա միայն աշխատում էր լուռ ու մունջ գուշակել որդու ամեն մի ջնջին հաճոյքը և անվրէպ կատարել: Բայց որքան թանգ էր նստում նրան այդ յամառ լուութիւնը: Սմբատը նկատում էր, որ

անբուն գիշերները, անխօս մտատանջութիւնը օրից օր մաշում են մօրը և օրից օր փութացնում նրա ծերութիւնը: Այդ աւելի անտանելի էր նրա համար, քան եթէ հանդիպէր մօր կողմից բուն և բացարձակ յանդիմանութեան:

Նա փոխեց իւր վարմունքը, սկսեց երեկոները տանը անցկացնել, աշխատելով զուարճացնել մօրը առաջուայ պէս: Այդ ևս չ'օգնեց:

Մի օր նա տուն եկաւ սաստիկ վրդովված և գոյնը թուած: Հռիփսիմէն, դողդողալով, ձեռները ծոցին դրեց, գլուխը թեքեց գէպի ուսը, կանգնեց ու նայեց որդու աչքերին: Այնտեղ նա ձգում էր կարդալ նրա գունատութեան պատճառը առանց խօսելու, որ չէր համարձակվում:

— Դու ուրեմն չե՞ս հասկանում, թէ ինչես արել, — գոչեց որդին, չըկարողանալով զսպել իւր կատաղութիւնը: — Դու ինձ բոլոր ընկերներիս մէջ խայտառակել ես, և չե՞ս իմանում, չե՞ս իմանում:

— Սմբատ... կարողացաւ միայն արատասնել մայրը:

— Ոչ, այդ արդէն չափազանցութիւն է, դու ամեն կողմից ինձ թշնամու պէս պաշարել ես, ամեն ճանապարհ կապել ես իմ առ-

ջիւ: Բաւական չէր ծառան, այժմ դու ընկերներին ես ինձ վրայ լրտես նշանակել...

— Ես... ես... ոչինչ... տատանվեց մայրը և չըկարողացաւ շարունակել, երկիւղածութեամբ յետույեա քաշվելով:

— Այո, Սերգօ Քեթիսութեանին դո՛ւ չես խնդրել, որ քեզ պատմի այն ամենը, ինչ որ ես անում եմ դրսում: Քրոջդ որդուն, Աբգարին, դո՛ւ չես պահապան դրել վրէս, որ ես մի քայլ անգամ չ'անեմ առանց նրան: Ասենք թէ Սերգօն և Աբգարը ինձ լաւ են ճանաչում, գիտեն, որ իմ կեանքը դրսում մի վատ կողմ չունէ, բայց ինչո՞ւ ես ինձ ամաչացնում: Այդ դեռ ոչինչ. ասան, խնդրեմ, ես ինչպէս չըբողոքեմ, որ դու շրջմոլիկների պարագլուխ Մեփիսոփին անգամ ինձ համար լրտես ես նշանակել: Բայց արդէն բաւական է, չափը լրացաւ: Լսիր, ինչ եմ ասում, մայր, դու գիտե՞ս, որ վաղուց ես մտադիր էի Ռուսաստան գնալու, գիտե՞ս, որ ես ուզում եմ համալսարան մտնել...

Մայրը գլխով մի շարժումն արեց, լուռ հռաչելով, առանց տեղից շարժվելու:

— Ուրեմն չըզարմանաս. ես երկու շաբաթից յետոյ ուղևորվում եմ... Պետերբուրգ:

Հռիփսիմէն մի ճիչ արձակեց և ուժասպառ,

թուլացած, նստեց պատի մօտ դռնվող թախտի վրայ: Այո, նա վաղուց զիտէր որդու մտադրութիւնը: Դեռ երկու տարի առաջ, երբ աւարտեց գիմնադիօնը, նա անմիջապէս պատրաստվեց ուղևորվելու: Բայց Հռիփսիմէն ընկաւ նրա ոտներին, աղերսեց, որ թողնի իւր մտադրութիւնը և ապրի մօր հետ: Ի՞նչ է անում նա բարձր ուսումը, քանի որ նրա առողջութեանը ֆիասակար է: Եթէ ուսումը առնում են նրա համար, որ աշխարհում ապրելու միջոց ունենան, Սմբատը այդ կողմից ամենից բաղդաւորն է: Հայրը այնքան թողել է, որ որդոց որդի բաւական է: Ոչ միայն ուսում, այլ և ոչ մի գործով չըպիտի պարապվի. նա միայն պիտի ապրի ու ապրի... Այս էր Հռիփսիմէի ուզածը: Եւ յանկարծ Սմբատը վճռողաբար յայտնում է, թէ երկու շաբաթից յետոյ գնում է: Հռիփսիմէն կարող է ապրել առանց տարիներով որդու երեսը տեսնելու, նա, որ երկու ժամ որդուն չըտեսնելիս, տանջվում է այնքան:

Հռիփսիմէն անցաւ իւր սենեակը, դռները փակեց և երկար ժամանակ լաց եղաւ, չիշելով անցեալը, իւր հանգուցեալ ամուսնուն և հանգուցեալ որդիներին: Այն ժամանակ նա երջանիկ էր, այն ժամանակ նա կըհամաձայն-

վէր մէկից բաժանվել, միւսով միտարկել։
Իսկ այժմ... Երբէք, նա կըսականի ինքն իրան
և չի համաձայնվիլ միակ որդուց բաժանվել։
Բայց եթէ Սմբատը յամառութիւն անի,
այն ժամանակ...

— Կըթողնեմ տուն ու տեղ, ամուսնուս ու
որդուս գերեզմանները և կըգնամ նրա ետեից,
— ասաց Հռիփսիմէն ինքն իրան լսելի ձայ-
նով, — կըգնամ, թէկուզ աշխարհի միւս ծայրը։

Սակայն մի րոպէ չ'անցած, այս միտքը
նրան սարսափեցրեց։ Ի՛նչ, միթէ նա կարող է
իւր սիրեցեալների գերեզմանները մոռանալ,
թողնել և հեռանալ օտար աշխարհ։ Ո՛չ, այդ
անտանելի կըլինի։

Ամբողջ օրը նա քչինչ չ'ասաց որդուն,
միայն հետեւեալ առաւօտեան դարձաւ նրան.

— Որդի, երէկ հանաք էիր անում, չէ...

— Ի՞նչ հանաք։

— Թէ պիտի գնաս։

— Դժբաղդաբար, ոչ։ Ամսոյս վերջին ինձ
բարի ճանապարհ մաղթիր։

— Այդ ի՞նչպէս կըլինի, — արտասանեց Հռիփ-
սիմէն, կմկմալով։

— Այնպէս կըլինի, որ կընստեմ կառք, կը-
գնամ և ամեն ամառ կըգամ մօրս տեսնելու,
ինչպէս ուրիշներն են անում։

— Ուրիշները շատ որդի ունին, ես մէկն
ունեմ։

— Մեր հարեան այն աղքատ կինը քա-
նիսը ունի, չէ որ մէկը, ինչո՞ւ է թողնում
որդուն գնալու։ Քեզ նման շատերը կան, մայր,
հաւատացիր։ Ես մի ոռու ընկեր ունեմ, նրա
մայրը հինգ որդի ունէ, հինգն էլ նրանից հե-
ռու են ապրում, նա կի՛ն չէ քեզ պէս...

— Ես չեմ կարող... չեմ կարող... կրկնեց
մի քանի անգամ Հռիփսիմէն, փղձկալով։

Սմբատի պարզ-մեխակագոյն աչքերը փայ-
լեցին տհաճութեամբ։ Նա մի ծխախոտ վա-
ռեց, որ իւր՝ մի վայրկեանում լարված՝ ջղերը
փոքր ինչ թմրեցնի։ Այդ մի սովորական միջոց
էր, որին նա դիմում էր բարկութեան րոպե-
ներին։ Նա թուլացած նստեց աթոռի վրայ.
նա տեսնում էր, որ դժուար էր ազատվել այդ
կապանքից, որ ծերունի կինը առանց նրան
անկարող է շարունակել իւր գոյութիւնը...
այնքան հոգով ու սրտով ծուլվել է նա իւր
զաւակի հետ։

— Լաւ, — ասաց նա, — եթէ անպատճառ ու-
զում ես ոտներս ու ձեռներս շղթայած և շղթայի
ծայրն ձեռքումդ պահած ունենալ, արի, քեզ
էլ տանեմ հետս, ուր գնում եմ։ Միայն թէ,
մի ոչնչացնիլ իմ ապագան։

Հովհաննէսն ոչինչ չըպատասխանեց. նա լալիս էր, արտասանելով իւր հանգուցեալ որդիներին մերթ մէկի մերթ միւսի անունը: Սմբատը չըկարողացաւ երկար կրել այդ դառն տեսարանի ծանրութիւնը, թողեց և հեռացաւ միւս սենեակ:

Այնուհետեւ նա մի քանի օր աշխատում էր համոզել մօրը, թէ իւր զնալը անհրաժեշտ է, թէ Թիֆլիզի կեանքը և անգործութիւնը նրան ձանրացրել են, թէ նա մտաւորապէս բթանում է, բարոյապէս աղավաղվում, միշտ միատեսակ կեանք վարելով, թէ վերջապէս, անգործութիւնը պատիւ չէ բերում տղամարդին: Նա օրինակ էր բերում իւր նախնի ընկերներին, համեմատում էր իրան նրանց հետ և ամաչում այդ համեմատութիւնից: Ամեն մէկը մի անհատ է, մի ազատ մարդ իւր ուժով, կամքով, խելքով, իւր սեպհական ձգտումներով: Իսկ ի՞նչ է ինքը. համարեա թէ ոչինչ, փողով մեծացած, փողով ապրող, փայփայված մի երեխայ, որին եթէ վաղը ազատութիւն տաս իւր ոտքով շրջելու, ով գիտէ, չըկարողանայ շրջել: Ո՛չ, այսպէս մնալ չէ կարելի, նա արդէն ծիծաղելի է դառել իւր ընկերների աչքում, նրանք ծաղրում են նրան, արժան չեն համարում մի լուրջ բանի վրայ հետը խօսե-

լու: Իսկ ով անկեղծ է, խորհուրդ է տալիս ուսումը շարունակելու:

— Խնդրում եմ, աղաչում եմ, մայրիկ արգելք մի՛ լինիր ինձ, մի՛ կապիլ ճանապարհ... .

Բայց բոլոր այս պատճառաբանութիւնները ակներև ապարդիւն էին անցնում: Ճշմարիտ է, Հովհաննէսն լսում էր որդու ասածները խորին ուշադրութեամբ, չէր հակառակում, համաձայնվում էր, բայց, մի և նոյն ժամանակ, միշտ կրկնում էր.

— Առանց քեզ մի օր չեմ ապրիլ:

Սմբատը շուարված էր մնացել, չըգիտէր ինչ անէր:

„Վերջապէս, մի կերպ պէտք է լուծել այդ կապանքը, թէ՛ չէ“, — մտածում էր նա:

Նա վճռեց փոխել իւր վարվողութեան ձևը: Մինչև այժմ նա դեռ շարունակում էր մեղմ վարվել մօր հետ, որին նա թէ սիրում էր և թէ խղճում: Այժմ նա սկսեց ցոյց տալ, որ առում է նրան, և այս մտադրութեամբ իւր յարաբերութիւնները կոշտացրեց: Նա չէր պատասխանում մօր ոչ մի հարցին, ճաշում էր առանձին, քնում էր իւր առանձնասենեակում, ուր չէր թոյլ տալիս մօրը ոտք դնելու, տեղի ունենալի ծառայի վրայ բարկանում էր, մուրացկաններին փախցնում էր դռնից, թափա-

ուշըջիկ երաժշտներին ու երգիչներին չէր թողնում երգել և նուազել գաւթում: Մի խօսքով, անում էր այն, ինչ որ գիտէր, թէ դուր չէ գալիս մօրը: Այսպիսով նա կամենում էր մօր սրտում ատելութիւն յղացնել դէպի ինքը, մի ծայրայեղ զգացմունքի տեղ—հակառակը ներշնչել: Այն ժամանակ մայրը, վերջապէս, կը ձանձրանայ որդուց և բարւոք կը համարի, գէթ մի առ ժամանակ, բաժանվիլ նրանից:

Սակայն իզուր. բոլոր այս միջոցները հակառակ արդիւնք ունեցան Սմբատի համար: Որքան նա բռնի ատելութիւն էր ցոյց տալիս, նոյնքան մօր սէրը զարգանում էր և կոյր հնազանդութիւնը ամրանում: Նա շարունակ լուռ ու մունջ գիմանում էր որդու քմահաճութիւններին, առանց գէթ մի անգամ մի թեթեւ յանգիմանութիւն անելու:

Մի օր Սմբատը նկատեց, որ մայրը գաղտնի մի արծաթէ դրամ առեց մէկ կոյր երգչի, որին նա վռնդել էր: Հետեւեալ օրը նա պատահամբ դռների մօտով անցնելիս, տեսաւ, որ մայրը նստած լաց է լինում իւր ամուսնու սենեակում: Դա սաիպեց նրան մի կողմ ձգել կեղծ ատելութեան դիմակը, որ այնքան ծանր էր նրա համար:

Այժմ մնում էր մի վերջին միջոց—լինել

անզգայ, թողնել անուշադիր մօր լացն ու հառաչանքները և զնալ ու հեռանալ: Նա լաց կըլինի, լաց կըլինի և գուցէ վերջը կամայականաց կը հնազանդվի իւր ճակատագրին:

Ամառուայ վերջերին մի օր նա սառն եղանակով յայտնեց մօրը, թէ վաղը չէ միւս օրը ճանապարհ է ընկնելու:

—Ո՞ր քաղաք... հարցրեց մայրը:

—Գու՛ նամակ կըստանաս Ռուսաստանից կամ, ով գիտէ, արտասահմանից:

Հռիփսիմէն ոչինչ չ'ասաց, մի հառաչանք անգամ չ'արձակեց, նրա դէմքի մկանունքներն անգամ չըշարժվեցին: Այդ օրերը նա նիհարել էր, աչքերը խորն էին ընկել, այտերի ոսկորները դուրս էին ցցվել երեսի թառամած կաշուի տակ: Նա լուռ ու խոնարհ, երեսը շուռ տուեց, զնաց իւր սենեակը և ամբողջ օրը այնտեղ մնաց:

Միւս օրը երեկոյեան Սմբատը սովորականից վաղ տուն վերադարձաւ, հրամայեց Գասպարին իւր հագուստեղէնը կապել, ասաց, թէ վաղը իրիկնադէմին ճանապարհ է ընկնելու, թէ արդէն կառքի տոմսակ է վերցրել:

—Բաս աղջիկ պարո՞նը,—հարցրեց ծառան զարմացած:

—Ի՞նչ կայ:

—Նա հիւանդ է:

—Հիւանդ է,—գոչեց Սմբատը, իղուր աշխատելով չըկորցնել իւր սառնասրտութիւնը:

—Այսօր մինչև երեկոյ պառկած է եղել. ասացի, աղջիկ պարոն, թող գնամ, Սմբատին գտնեմ, բժիշք կանչենք: Զուգեց ու չուզեց... Պառկած է ու լաց է լինում... գնում էք այնտեղ. Աստուած սիրէք, չ'ասէք Քասպարը ասաց: Նա կըբարկանայ վրէս, որ իմանայ, թէ ես եմ ձեզ յայտնել:

Հռիփսիմէն արդարև հիւանդ էր և ծանր հառաչում էր, պառկած խաւար սենեակում, երբ Սմբատը ներս մտաւ:

—Ի՞նչ է պատահել, հիւանդ ես, ինչո՞ւ ես մթնումը պառկել,—կրկնեց միմեանց ետեւից իւր հարցերը Սմբատը:

Քասբարը նրա հրամանով իսկոյն ներս բերեց վառած կանթեղը: Հռիփսիմէն պառկած էր, երեսը պատին դարձրած, գլուխը սև շալով ծածկած, առանց վերմակի, իւր ձեռքում սեղմած մի բան:

Սմբատը զգուշութեամբ մօտեցաւ նրան:

—Նայիր, մայրիկ, ես եմ...

Նրա ձայնը դողում էր, դողում էին և նրա ձեռները երկիւղից և խղճի հարուածից: Հռիփսիմէն արագութեամբ, որքան, ի հարկէ,

ոյժ ունէր, բարձրացաւ և նստեց անկողնի վրայ:

—Դ՞ու ես,—աստասանեց նա քնից նոր սթափվողի պէս,—էհ, ոչինչ, գլուխս քիչ ցավում էր, անցաւ:

Այս ասելով, նա շտապով և գաղտնի թազցրեց բարձի տակ մի բան:

—Այդ ի՞նչ ես թազցնում, ցոյց տուր...

Որդին, կասկածանքով, ձեռը մեկնեց և բարձի տակից հանեց թազցրած բանը: Դա նրա հանգուցեալ եղբայրների և հօր լուսանկարներն էին: Նայեց նրանց վրայ Սմբատը, չիշեց այն երջանիկ օրերը, երբ նրանք կենդանի էին, չիշեց մէկի որդիական և միւսի ամուսնական սէրը: Զէ՛ որ այժմ չըկան նրանք և մօր միակ սփոփանքն ինքն է այսօր: Զէ՛ որ ինչպէս մայրն է իւր բոլոր սէրը նուիրել որդուն, նա ևս պարտաւոր է իւր հօր և եղբօր փոխարէն սիրել նրան...

Նա ուշադրութեամբ նայեց մօր երեսին: Որքան նա փոխվել է վերջին ժամանակ, թառամել, դալկացել և գրեթէ կմաղք դարձել: Մի վայրկեանում բուռն զօրութեամբ գրգռվեց նրա որդիական սէրը, խառն խղճահարութեան և ցաւակցութեան հետ: Զնշված սրտով, խորը զգացված, նա բռնեց մօր աջը, հպեց իւր շրթունքներին և յուզված ձայնով արտասանեց.

— Ներքի, մայրիկ, գիտեմ ինձ համար ես այդքան վշտանում, քո տկարութեան պատճառը ես եմ միայն... Բայց ահա, ես քո մօտն եմ և չեմ... հեռանալ... Չէս հաւատում... —

Նա վազեց իւր սենեակը և խնդոյն յետ դարձաւ ճանապարհի տոմսակը ձեռին։

— Տես, ահա, պատռում եմ տոմսակս և չեմ գնում... —

Մայրը թուաւ ոտքի և բռնեց նրա ձեռքը։

— Ո՛չ, սպասիր, եթէ ինձ սիրում ես, մի պատռիլ, շատ լաւ ես արել, որ վերցրել ես։ Գնա՛, որդի, գնա՛, ես ինքս եմ խնդրում, գնա՛, աշխարհ տես, մարդ տես, թող միտքդ բացվի։ Լսում ես, ես քեզ խնդրում եմ, գնա՛։ Ե՛հ, ես չիմար կին եմ, չէի հասկանում, հակառակում էի։ Հիմա, միամիտ կաց, առանց քեզ կարող եմ համբերել, ինչո՞ւ չէ, կարող եմ... —

Նա խօսում էր հաստատ ձայնով և համոզված մարդու եղանակով։ Ոչ մի կեղծ հընչիւն, կամ թագցրած տգողութիւն չէր զգացվում նրա ասածի մէջ։ Սմբատը հակառակեց, նա սկսեց հաւատացնել, որ այժմ այլ ևս ինքը չունի ոչ ուսման ցանկութիւն և ոչ Թիֆլիզից դուրս գնալու միտք։ Բայց դժուար էր համոզել Հռիփսիմէին։ Նա անյողդողդ կրկնում էր, թէ շատ

կրկնողանի Սմբատը նրան, եթէ չըկամենայ գնալ, թէ այդ իւր ջերմ ցանկութիւնն է։

Հետեւեալ օրը Սմբատը պատրաստվեց ճանապարհ ընկնելու, Հռիփսիմէն ուրախ էր և աշխոյժ։ Նա Սմբատի աչքում բաւական փոխվել էր ու անհամեմատ առողջ և զուարթ էր երևում քան նախնի թաց երեկոյեան։ Նա օգնում էր Սմբատին, աշխատելով, որքան կարելի է, նրա բեռը ծանրացնել զանազան պիտանի ու աւելորդ հագուստներով և ստիպելով անպատճառ իւր հետ տեսակ տեսակ ուտելեղէն վերցնել ճանապարհի համար։

Սմբատը մեծ հաճութեամբ կատարում էր նրա ամենաչնչին ցանկութիւնն անգամ։ Բայց, զբաղված լինելով իւր նոր սկսվող կեանքի մտքերով, չէր նկատում այն խորին և տարօրինակ թախծութիւնը, որ թագնված էր մօր զուարթութեան ներքոյ և որ մերթ ընդ մերթ փայլում էր նրա աչքերի մէջ կամ արտայայտվում ձեռների դողալով։

Հռիփսիմէն մի փառաւոր ծառ պատրաստել տուեց իւր որդու համար։ Ներկայ էին նրա քոյրը, քեռորդին և ուրիշ մի քանի ազգականներ, որ եկել էին ճանապարհ դնելու Սըմբատին։ Մայրերը բացարձակ, Սմբատի ներկայութեամբ, յանդիմանում էին Հռիփսիմէին,

որ նա թողնում է իւր միակ որդուն օտար աշխարհ գնալու: Հռիփսիմէն, ծիծաղելով և կատակներ անելով, պատասխանում էր, թէ Թիֆլիզում արժանաւոր հարսնացու չըկայ Սմբատի համար, թէ նա գնում է ուրիշ երկրում պսակվելու և թէ չուտով նա կըվերագառնայ մի գեղեցիկ կնոջ հետ:

Ճաշը աւարտվեց ուրախ, անթիւ անգամ խմեցին Սմբատի կենացը և բարի ճանապարհ մաղթեցին: Մօտեցաւ ուղեւորութեան ժամը: Գասպարը իրեղէնները տարեց փոստային կայարան: Սմբատը մօր հետ մի կառքով գնաց, նրանց ետեւից գնացին բարեկամները: Եղանակը սառտիկ շոք էր, անհնարին էր արեգակի տակ մնալ: Հռիփսիմէն ստէպ ստէպ սրբում էր իւր ձակատի քրտինքը, ծանր հառաչելով...

Կայարանում նա ուշադրութեամբ դիտեց այն կառքը, որ պիտի տանէր նրա որդուն, մտքում ցաւեց, որ Սմբատը պիտի այդ չորս կողմից բաց կառքում նստի, ով գիտէ, ինչ մարդկանց հետ: Բայց նա արտաքուստ հաւաւանութիւն ցոյց տուեց, մինչև անգամ ասաց, թէ լաւ է, որ նա փակ կառքի տոմսակ չէ վերցրել այդ շոքում:

Վերջապէս, հասաւ բաժանման տագնապալի ընկերները: Կոնստանտինը առաջարկեց կառք նստել:

Սմբատը ընկաւ մօր զիրկը, և երկար ժամանակ նրանք չէին անջատվում միմեանցից: Հասաւ և ուրիշների հերթը՝ Սմբատին համբուրելու:

Բոլոր կանայք արտասովեցին, բացի... Հռիփսիմէից: Նա անվրդով էր, ժպտում էր:

Կոնստանտինը Սմբատին շտապեցրեց: Նա բռնեց իւր տեղը մի ուսու կնոջ և մի պառաւ հրէայի մէջ, որ աշխատում էր բարեկամական ցոյցեր անել իւր ուղեկցին: Կառավարը բարձրացրեց ձիերի սանձերը: Կոնստանտինը հնչեց իւր փողը, ձիերը շարժվեցին: Սմբատը գդակը վերցրեց վերջին բարեկները տալու մօրը, որ կանգնած էր անշարժ, մի Լենոյն դիրքում, մի և նոյն տեղում, կառքի մօտ:

— Մնաք բարեւ, — ասաց պառաւ հրէան, քաղցր ժպտալով կառքը շրջապատողներին, որոնց մէջ նա ոչ մի ազգական, ոչ մի բարեկամ, ոչ մի ծանօթ չունէր:

Լսվեց մի սուր, տարօրինակ զոռոց, նման յուսահատ խոյի բառանչելուն սպանդադործի դանակի տակ: Եւ մի ինչոր սև բան փովեց գետին ուղիղ կառքի առջև: Ձիերը խրոնեցին, աջակողմինը փոքր էր մնում, որ ոտը դնի գետնի վրայ տարածվածի կրճէին:

Ամենքը շփոթված նայեցին դէպի այն կողմ: Կառավարը ամուր սեղմած ունէր իւր

ձևունքում ձիերի սանձը: Սմբատը վախեցած նայեց զէպի ցած... և բանը պարզվեց նրա համար: Այնտեղ, գետնի վրայ, իւր ոտների տակ, փռված մէջ, տարածված էր իւր մօր անշունչ մարմինը, մի կտոր սև շորի պէս: Նա վայր ցատկեց կառքից, մօտեցաւ և գունաթափ, դողդողալով, թեքվեց մօր վրայ: Նա բռնեց նրա թևից, բռնալով.

— Մայրիկ, մայրիկ:

Մայրիկը անշարժ էր, կենդանութեան ոչ մի նշոյլ չէր արտայայտում նրա նիհար պարզմոխրագոյն դէմքը: Ազգականները օգնեցին որդուն՝ բարձրացնել մօր անշնչացած մարմինը և դնել պատշգամբի վրայ, ուր հաւաքված էր ճանապարհորդներ ուղևորողների մի մեծ խումբ: Մէկը մի շիշ ջուր բերեց և սկսեց սրկսել Հռիփսիմէի երեսին: Տեղի ունեցաւ մի իրարանցում, ազգական կանայք բարձրացրին անասելի աղմուկ: Հռիփսիմէի քոյրը բարձր ձայնով լալիս էր. նա կարծում էր, որ հարուածը մահացու է: Սակայն սառն ջրի ազդեցութիւնից դանդաղօրէն յետ շարժվեցին ուշաթափվածի կոպերը: Նա աչքերը բաց արեց և, մի անգամ արտասանելով որդու անունը, կրկին թուլացաւ և ընկաւ Սմբատի գիրկը:

— Պարոն, ներեցէք, մենք սպասել չենք

կարող,—լսեց Սմբատը իւր ետևից կօնդուքտօրի անվրդով ձայնը:

Արդարև կառքը սպասել չէր կարող, ճանապարհորդները արդէն տրանջում էին: Իսկ այստեղ տակաւին գրեթէ անշունչ ընկած էր նրա մայրը:

Նա դարձաւ կօնդուկտօրին.

— Թողէք, իրեղէններս ցած բերեն:

Նոյն վայրկեանին Հռիփսիմէն բոլորովին սթափվեց: Նրան կառք դրեցին՝ տուն տանելու: Նա կրկնում էր.

— Մի գնալ, մի՛ գնալ:

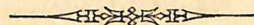
Եւ Սմբատը պատասխանեց.

— Ո՛ւր կարող եմ գնալ...

Յետոյ, երեսը մի կողմ դարձնելով, որ աչքերի արտասուքը թազցնի, ցածր ձայնով, այնպէս որ միայն ինքը կարող էր լսել, արտասանեց.

— Այս թանգագին շղթան անկարելի է փշրել...

1889 Թ.

— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ

— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ

— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ

— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ
— Կարծիք քիչ կ'ընդունէր ինչ

ՕՐԻՈՐԴ ԼԻԶԱ

ԱԶԿԱ ԲՆՈՒՄ

ՕՐԻՈՐԴ ԼԻԶԱ

ՆՈՒԷՐ N ԻՆ

Մի անգամ Թիֆլիզի կենտրոնում գտնվող մի տան պատշգամբի վրայ երկու բարեկամ նստած զարեջուր էին խմում: Մէկը վառ աչքերով, պարզ ճակատով և զանգուռ մազերով մի քսանուհինգ տարեկան երիտասարդ էր: Միւսը մօտ երեսնուհինգ տարեկան տղամարդ էր, միջահասակ, սև միրքով, քիչ նիհար դէմքով և բաւական բարձր ճակատով: Նրիտասարդի հագուստը աւելի շքեղ էր և աչքի ընկնող:

Օրը վերջանում էր: Գարնանային արևի վերջին ճառագայթները փայլեցնում էին եկեղեցիների արծաթագոյն գմբէթները: Գաւթում, կանաչազարդ ծառերի վրայ, ճլվլում էին ճնճղուկները: Իսկ թեթև իրիկնային զեփիւռը սոսափում էր ծառերի տերեւները: Յայտնի չէր որ կողմից, լսվում էր

նոյնպէս և դաշնամուրի ձայն:—Դա պարսկական մի քաղցր „մուղամմաթ“ էր „հէյ-րաթիի“ հետ խառն: Արեւելեան երաժշտութեան մի անծանօթ արտիստ այդ երկու եղանակները, աղաւաղելով և զարդարելով մի հայ երգի եղանակով, դրել էր եւրոպական նօտաների վրայ և անունը կնքել „բաեաթի“: Ո՛չ ինչ նմանութիւն ատրպատական վշտահնչիւն բաեաթիի հետ:

—Նայիր,—ասաց միջահասակ տղամարդը, գարեջրի բաժակը իւր շրթունքներին տանելով և ձախ ձեռով խփելով երիտասարդի ուսին:

—Ո՛ւր,—հարցրեց երիտասարդը:

—Երկնքին, տես սրբան գեղեցիկ է:

Երիտասարդը նայեց դէպի արեւելք: Երկնքը պարզ էր, բայց ցած հորիզոնից ուռչելով բարձրանում էր մայիսեան բամբակագոյն ամպերի մի ահագին սար: Սարը բարձրանում էր, հանդարտութեամբ լողալով: Նրա կողմերակ, թանձր կտորները, խառնվելով և ձուլվելով իրարու հետ, երբեմն հորիզոնում գոյացնում էին տեսակ տեսակ հրաշալի պատկերներ, որ նմանվում էին մերթ գեղեցիկ շինութիւնների, մերթ զանազան վիթխարի կենդանիների: Արեւի վերջին շողքերի տակ այդ պատկերները ներկվում էին բազմատեսակ նուրբ գոյներով, որոնց

նմանը հանճարեղ նկարչի վրձինն անգամ չէ կարող ստեղծագործել:

Երիտասարդը, հիացած, նայում էր երկնային տեսարանին, բայց նրա միտքը, կարծես, զբաղված էր ուրիշ բանով:

—Ես շատ եմ սիրում այդպիսի տեսարաններ,—կրկին խօսեց տղամարդը, բաժակը նորից լեցնելով:—Նրանք ինձ յիշեցնում են իմ կեանքի այն յիմար շրջանը, որի խաղալիքն ես դու այժմ:

Երիտասարդը նայեց նրան և, գլուխը ջանդիմանօրէն շարժելով, բաժակը տարեց շրթունքներին:

—Շարժիր գլուխդ, բայց մի հինգ տարի ևս, և յետոյ ինքդ քեզ վրայ կը ծիծաղես, Գէորգ: Նայիր երկնքին:

Գէորդը դարձեալ նայեց երկնքին: Ամպերի վիթխարի սարը հետզհետէ բարձրանում էր, աւելի ու աւելի ուռչելով և մեծանալով: Սակայն, նոյն բոպէին, երբ տղամարդը ցոյց տուեց, պատահեց մի փոփոխութիւն: Սարի ստորոտից արագութեամբ բարձրացան ամպի ուրիշ ալիքներ, բայց ոչ սպիտակ, այլ մուգ մոխրագոյն: Նրանք սահեցին վերեւ, և մի քանի բոպէում բամբակագոյն սարը ծածկվեց մութ քողով:

Անհետացան սքանչելի տեսարանները, և հորիզոնը ծածկվեց տխուր վարագոյրով:

— Տեսար ինչպէս փոխվեց, — դիմեց տղամարդը Գէորգին, — ուր են այն բազմադոյն հրաշալի նկարները: — Չըկան, սև թուխպը պատեց, դուցէ անձրև էլ դայ:

— Աւելի ինչ է, — հարցրեց Գէորգը, ժրպատալով:

— Այդպէս է և՛ երիտասարդական փայլուն կեանքը շատ շատ մինչև երեսուն տարի: Հասաւ երեսունը, մի ճեղք բացվեց, և նրա միջից դուրս եկած մութ ամպերը պատեցին տխուր քողով մարդու կեանքը: Բայց դառնանք մեր վէճին: Ինչպէս ասացի, Գէորգ, սէրը բնական պահանջ է, առանց նրան մարդ չէ կարող ապրել, ինչպէս ձուկը առանց ջրի: Սէրը, այսպէս ասած, մարդկային գոյութեան խարխիսն է: Բայց նա ցանցառ զգացմունք է դառնում, երբ կնոջն է վերաբերվում: Կնոջ սիրել ներելի է, ինչպէս և ներելի է սիրել՝ Ղազանի դարեջուր, Թիֆլիզի խորոված, թառ թառ բիֆշտեկս: Հասկացար: Բայց նրա համար զիշերները նստել և սրտի խորքից „ախ“ երբերելով, դուրս թափել օդի մէջ — դա խելագարութիւն է: Կինը յիմար արարած է, Գէորգ, և ստեղծված է կեանքում յիմար դեր կատա-

րելու, թէկուզ նա խորին փիլիսոփայի քղամիդ հագնի: Ապա, խորը քննիր, տես ճիշդ եմ ասում թէ չէ: Իսկ տղամարդը, ծոծ, տղամարդը ուրիշ բան է, օրինակ, ես ու դու: Կեցցէ տղամարդը:

Արգաս Պետրովիչը — այսպէս էր խօսողի անունը — այդ ասելով, քամեց գարեջրի բաժակը: Յետոյ նա մի կտոր հաց ու խաւար դրեց բերանը և շարունակեց.

— Տղամարդի նշանաբանն է կնոջը նայել իբրև մի առօրեայ կենսական պիտոյքի վրայ: Այո՛, Գէորգ, նայել բարձրից և հետը արժան չըհամարել երկար խօսելու: Համաձայն ես իմ մտքին:

— Ամենևին, — պատասխանեց Գէորգը, — դա Պրուդոնի միակողմանի սխալ գաղափարն է, որ, երևի, քեզ վրայ շատ է ազդել:

Արգաս Պետրովիչը ներողամտաբար ժպտաց:

— Պրուդոն, հըմ, Պրուդոն, ես նրան իսկի չեմ էլ կարդացել, եթէ ուզում ես իմանայ: Ես ասում եմ այն, ինչ-որ կարդացել եմ նկատել մինչև այսօր: Բայց, թողնենք փիլիսոփայութիւնը: Դու այժմ սիրահարված ես և կնոջ կոշիկներին երկրպագութիւն ես տալիս: Ես էլ մի ժամանակ սիրահարված եմ եղել, թոյլ տուր ինձ պատմել քեզ իմ ոռմանը, էհ,

բանէ, դուցէ կարողանաս օգուտ քաղել իմ պատմութիւնից: Համաձայն ես:

— Համաձայն եմ:

— Միայն թէ դու ինձ չընդհատես:

— Հարկաւոր եղած ժամանակ, չեմ կարող չընդհատել:

— Գեղեցիկ: Բայց նախ թոյլ տուր, որ կոկորդա թրջեմ, որպէս զի լաւ խօսեմ:

Արդաս Պետրովիչը մի բաժակ ևս դադարկեց և, թաշկինակով բեղերը սրբելով, ասաց.

— Լսի՛ր:

Գէորգը արմունկները դրեց սեղանի ծայրին, գլուխը թեքեց ձեռների ափերին և աչքերը յառեց Արդաս Պետրովիչի երեսին:

Արդաս Պետրովիչը այսպէս սկսեց իւր պատմութիւնը:

Հազար ութ հարիւր եօթանասուն ու ֆլան թուականին, քսանութեց տարեկան հասակումս, ուսումն աւարտեցի և վերադարձայ հայրենիք: Ի հարկէ, իբրև նորաւարտ, թարմ երիտասարդ, ես զլիսումս դարսած բերեցի գեղեցիկ գաղափարների մի շարք, որ մտադիր էի իրագործել հասարակութեան օգտին: Այդ գաղափարների շարքում ես կին ասված էակի մասին ևս ունէի որոշ հայեացքներ, որոնք

սկզբունքով հակառակ էին ներկայ հայեացքներին: Խօսք չըկայ, Գէորգ, զիտես, թէ որքան առաջագէմ և ազատամիտ պիտի լինէին այդ գաղափարները: Ճիշդ նոյնը, ինչ որ դու ունես այժմ, այսինքն՝ ազատ սէր, հաւասար իրաւունքներ, իդէալ, ֆլան-ֆստան: Մի խօսքով, պատանեկական վարդազոյն երեւակայութիւն, որ այժմ մի փոքր մթնեցնում է քո ուղեղը, իմ սիրելի Գէորգ:

Գէորգի շրթունքներով սահեց մի դժգոհ ժպիտ:

— Դէ, լաւ, մի վիրաւորվիլ, միւս անգամ չեմ կրկնիլ,— շտապեց հանգստացնել նրան Արդաս Պետրովիչը և շարունակեց:— Այսպէս, Գէորգ-ջան, ես եկայ հայրենիքս յայտնի գաղափարներով:— Ներիր, որ այդպէս մանրամասնօրէն եմ սկսում պատմութիւնս: Մի քանի հանգամանքների հետ հարկաւոր է քեզ ծանօթացնել, որպէս զի չըկարծես, թէ ես բոլորովին զուրկ եմ եղել գաղափարական կեանքից:— Ինչպէս զիտես, իմ մասնագիտութիւնը բժշկականութիւնն է: Բաղդի բերմունքով, ինձ շուտով յաջողվեց պաշտօն գտնել հէնց այն քաղաքում, ուր այս րոպէ քո խոնարհ ծառան պատիւ ունէ նկարագրել իւր կեանքից մի կտոր: Այդ առաջին յաջողութիւնը ինձ խրախուսեց, բառի

բուն նշանակութեամբ ես մտայ կեանքի մէջ: Ես սխեցի քարոզել իմ նոր գաղափարները: Շատերը արհամարհեցին, շատերն էլ համակրեցին և մի հայ ընկերութեան մէջ, մի թեթեւ ճառից յետոյ, անմիջապէս ընդունեցին ինձ գործող անդամ (շատ մեծ օգուտներ տուեցի այդ ընկերութեան): Բայց ինձ աւելի զբաղեցնում էին կանայք, ինչ մեղքս թագցնում: Ես ձրգտում էի ծանօթանալ այդ քնքոյշ կոչված սեռի հետ: Ի հարկէ, իբրեւ հայ և ազգասէր հայ (ես մի փոքր լայնամիտներից էի), աւելի մօտ էի հայ ընտանիքներին: Ես ծանօթացայ շատերի հետ: Գու գիտես, որ բժիշկը այդ կողմից աւելի դիւրութիւններ ունէ քան թէ մի ուրիշը: Ինձ վրայ խորթ աչքով չէին նայում ընտանիքներում, մինչև անգամ տեղ տեղ ընդունում էին հաճութեամբ: Պիտի աւելացնել, որ ես այդ ժամանակ դէմքով էլ վատ չէի: Հիմայ քիչ խունացել եմ, դէ ութ տարի հեշտ է միայն բերանով ասելը: Մի տիկին մինչև անգամ մի տեղ ասել էր, որ իբրեւ թէ իմ շըրթունքների վրայ միշտ խաղում է չըզիտեմ ինչ մի հրապուրիչ ժպիտ, որ կանանց համար վտանգաւոր է: Բայց դա ինձ այնքան չէր հետաքրքրում: Ես կնոջ վրայ նայում էի ուրիշ աչքով և երբէք թոյլ չէի տալիս ինձ ստորա-

նալ նրան դիւր գալու միայն արտաքուստ: Գիտե՞ս ինչու, հըմ—որովհետեւ գաղափարասէր էի: Հայ գիղի յիմար երիտասարդութիւն: Քո կենացը, Գէորգ:

— Ինչպէս ասացի, — շարունակեց Արզաս Պետրովիչը գարեջուրը խմելուց յետոյ, բաժակը իրանից հեռու դնելով, — ես դեռ ուսումնարանական նստարանի վրայ ունէի կազմած մի գաղափար կնոջ մասին, ի միջի այլոց, և հայ կնոջ մասին: Հայ կնոջը ես երեւակայում էի իբրեւ մի զեղեցիկ, թարմ, աօղջ, բայց անմշակ նիւթ, որից կարելի է պատրաստել մի հրաշալի բան: Բայց կարող ես զգալ, թէ որքան ես խաբված համարեցի ինձ, երբ հակառակը գտայ, առաջին անգամ՝ զոնէ Ֆիզիքական կողմից: Ո՛ր տուն, որ ընտանիք մտնում էի, ինձ հանդիպում էին կարճահասակ, պշկած, թառամած, քիթը երկար, մէջքը ծուռ, կուրծքը ներս ընկած էակներ: Դրանք հայ օրիորդներն էին, որոնց դէմքերից, կարծես, մի չար ձեռք ջնջել էր այն շարժումը, աշխուժութիւնը, որոնք միայն զբաւում են երիտասարդին: Այդ երեւոյթը ինձ խիստ ցաւեցրեց: — Այսպէս, Գէորգ, ես տեսայ, որ հայ կինը առողջ չէ: Դա թեթեւ բան չիմանաս, Գէորգ, նամանաւանդ մի բժշկի համար, որ դատում

էր. „առողջ հոգին առողջ մարմնի մէջ“: Բայց ես չըմհատեցի և դարձեալ աշխատում էի գտնել այդ սպրդնած, ժահրադէմ էակների մէջ կենդանութիւն: Ղա ինձ համար մի քիչ դժուար եղաւ: Պիտի ասել, որ այդ կողմից ինձ չափազանց վրդովում էին հայ մայրերը: Ախ, այդ ատելի թասակրաւները, այդ թթված Կէկէլ-Փէփէլները, ինչ տուն որ մտնում էի, ինձ կատարելապէս հալածում էի իրանց միատեսակ «վի՛ն արիս» և «կտօ տակօջ» ներով: Զրգիտեմ ինչու, բայց երբ այդ «վի՛ն արիս»-ների և «կտօ տակօջ»-ների փոխարէն լսում էի «ո՞վ է», սակաւ էի վրդովվում: Գուցէ դա իմ ազգասիրութիւնից էր: Բայց, այսու ամենայնիւ, ինձ դարձեալ զայրացնում էին այդ հարցերը: Ես տեսնում էի, որ ամեն տեղ ինձ վրայ նայում են իբրեւ մի փեսացուի վրայ: Այս պատճառով անկարելի էր ինձ՝ հայ օրիորդին տեսնել իւր բնական և ստացածին լաւ ու վատ առանձնացատկութիւններով: Ինձ թւում էր, թէ հայ օրիորդները այն չեն, ինչ աշխատում են ձեանալ:

—Մի օր, սիրելի Գէորգ, իմ բարկութիւնը հասաւ իւր գագաթնակէտին: Առաւօտ էր: Ես նստած թէյ էի խմում և մի նոր դուրս եկած հայերէն գիրք թերթում: Յանկարծ ծառաս

ներս մտաւ և քաղաքային փոստայով ստացված մի նամակ տուեց ինձ: Ես կարդացի: Նամակի մէջ մէկը ինձ խոստովանում էր իր «սէրը»: Դու, երեւի, գիտես, թէ ինչպէս են գրվում այդ յիմար նամակները, հարկ չըկայ ուրեմն նրա մասին խօսելու: Օրիորդի հետ ես նոր էի ծանոթացել, նա վատ չէր, բայց սիրե՛լ—է՛հ, բան չունես: Նամակը սկսում ուզեցի այրել, բայց յետոյ, մտածելով, զրեցի մի կողմ: Ես թէեւ խիստ բարկացայ, բայց խոստովանվում եմ, Գէորգ, որ մի և նոյն ժամանակ ինչ որ հաճոյք էլ զգացի: Այսու ամենայնիւ, ես բարկացայ և որպէս զի քիչ թուլացնեմ բարկութիւնս, մի ծխախոտ վառեցի, որ ծխեմ: Ահա, այսպէս:

Արգաս Պետրովիչը ծոցից հանեց տուփը և նրա միջից դուրս բերեց մի ծխախոտ: Նա ծխատոտի ծայրը նախ մի քանի անգամ խփեց սեղանին և յետոյ, վառելով, նայեց ժամացոյցին:

— Օհօ, դեռ վաղ է, ժամանակ շատ ունենք, բայց պատմութիւնս դեռ չեմ սկսել: Նայիր, Գէորգ, երկնքին, ամպերը կ'ավում են, եղանակը ցրտանում է: Գնանք ներս, անձրեւ կըգայ:

Արգաս Պետրովիչը մտաւ ներս: Գէորգը հրամայեց ծառային դարեջրի շիշը ներս բերել:

Ծառան շիշի հետ կողորակ սեղանի վրայ մէջ տեղ դրեց և վառած կանթեղը:

Երկու բարեկամները տեղաւորվեցին սեղանի շուրջը, միմեանց հանդէպ, փափուկ բաղկաթոռների վրայ: Մի քանի վայրկեան նրանք լուռ մնացին: Ծխախոտի ծուխը, թանձր քուլաներով դուրս գալով նրանց բերանից, բարձրանում էր դէպի սենեակի առաստաղը: Վերջապէս, Արզաս Պետրովիչը ծխախոտը հանեց բերանից, մի քիչ զարեջուր խմեց և շարունակեց.

—Այսպէս, Գէորգ, ես բարկացայ և դադարեցի այցելել օրիորդին: Ինչ պատահեց սիրահարված օրիորդին—ես չբացատրեմ, բայց համոզված եմ, որ նա ինքն իրան Քուռ գետը չէ ձգել իմ պատճառով: Անցել էր ուղիղ մի տարի: Մի գեղեցիկ օր, աչքիս լոյս, իմ աղաս դու ես, բանաստեղծացած Գէորգ Մինսկիչ Դանաբանդեան, ես, քո համեստ ծառայ Արզաս Պետրովիչ Մախսուդեանս, պատիւ ունեցայ կլուբում ծանօթանալ մի հին պաշտօնաթող հայ չինովնիկի հետ: Դա մօտ վաթսուհ տարեկան, ալեխառն մազերով, մի առուջ թիֆլիզեցի էր, անունը Մարտին Բուդդանիչ Բադամով: Լսում ես, ա՛յ, և ոչ թէ «եան»: Հակառակ իմ սպասածին, Բադամովը ոչ թուղթ էր խաղում և ոչ Կախեթի գինի խմում, ինչպէս առ հասարակ անում են թիֆլիզեցի ծերունի-

ները: Նա միայն սիրում էր լրագիրներ կարդալ և երկար վիճաբանել Բիսմարկի քաղաքականութեան մասին, որին նա պաշտպանում էր այնպէս, ինչպէս գուցէ կը պաշտպանէր միայն իւր հարազատ եղբօրը, որից զուրկ էր ինքը: Բադամովը խօսում էր ռսերէն և, ինչպէս թիֆլեզեցի, բաղաձայն տառերը արտասանում էր զարմանալի կոշտ: Ինչ և իցէ, մենք ծանօթացանք և, մի քանի անգամ խօսելուց յետոյ, իրարու դուր եկանք: Նա ինձ հաճելի եղաւ իւր պարզ, ինքնուրոյն հայեացքներով և համակրելի ծերունական դէմքով, իսկ ես նրան—իբրեւ քիչ թէ շատ լուրջ երիտասարդ: Մի անգամ, իրարուց բաժանվելիս, ծերունին, հասցէն տալով, յայտնեց, թէ շատ ուրախ կըլինի ինձ հիւր ընդունել իւր տանը, թէկուզ հէնց հետեւեալ օրը: Հետեւեալ օրը, ի հարկ է, ջրգնացի, գնացի մի շաբաթից յետոյ, առաւօտեան տասներկու ժամին: Ես ասացի, որ պատիւ ունեցայ ծանօթանալ Բադամովի հետ, բայց իսկապէս պիտի ասեմ, տարաբաղդութիւն ունեցայ: Դա, Գէորգ, մի նշանաւոր ծանօթութիւն էր, որի հետեւանքը, ինչպէս իսկոյն կը պատմեմ, եղաւ կեանքիս մէջ մի արմատական փոփոխութիւն:

—Ծերունին ինձ ընդունեց մի ուրախ և

անկեղծ ժպիտ երեսին: Նրա բնականորեն բա-
ւական ընդարձակ էր և թէև ոչ շքեղ, բայց
ճաշկով կահաւորված: Նա ինձ հրաւիրեց
իւր ընդունարանը, և մենք այստեղ տեղաւոր-
վեցինք թաւշեայ բաղկաթոռների վրայ: Քա-
ռորդ ժամու չափ դէսից-դէնից խօսելուց յետոյ,
յանկարծ ծերունին ցուցամատը դրեց սեղանի
վրայ գտնվող զանգակի գլխին: Զանգակը սև
թիթեռնիկի պէս հնչեց մի քանի վայրկեան:
Պուները բացվեցին, և ես զարմացայ, երբ, ծա-
ռայի փոխարէն, ներս մտաւ մի օրիորդ թեթև
տնային չթեայ հագուստով: Օրիորդը ձախ ձե-
ռում պահած ունէր մի գիրք, որի մէջ նա
մոցրել էր իւր միջին մատը:

„—Պէ՛ւ ես, Լիզա, ծառան ուր է,—հարց-
րեց ծերունին իւր մեղմ և հանգիստ ձայնով:

Ըստ երևոյթին, օրիորդը չէր կարծում, թէ
անծանօթ հիւր կայ նստած: Ինձ տեսնելով,
նա քիչ շփոթվեց և կամենում էր հէնց շէմ-
քից յետ դառնալ, բայց Մարտին Բուզդանիչի
հարցը նրան պահեց:

„—Մառան խոհանոցումն է, ի՞նչ էք կա-
մենում,—պատասխանեց և հարցրեց օրիորդը,
մի քանի վայրկեան երեսը դէպի մեզ շուռ
տալով:

—Այդ մի քանի վայրկեանները բաւական

էին, որ ես ծանօթանայի Լիզայի կերպարանքի
հետ: Պա, սիրելի Պէորդ, գեղեցիկ չէր, բայց
մի սքանչելի արարած էր, և գիտե՛ս ինչով—
իւր խոշոր, խելացի աչքերով, որոնց մէջ փայ-
լում էր այն կանացի կախարդական հուրը,
որ ընդունակ է միանգամից թափանցել տղա-
մարդի սիրտը: Նա սքանչելի էր մի ուրիշ բա-
նով ևս, որ աւելի նշանաւոր էր ինձ համար
այդ ժամանակ: Պա նրա բարձր, նուրբ և,
ըստ երևոյթին, առողջ կազմուածքն էր, որ
այդքան հազուագիւտ է մեր կանանց դասում:
Բացի դրանից, ես Լիզայի դէմքի վրայ նկա-
տեցի մի տեսակ մեղմ ստուեր, որ, հովանաւո-
րելով այդ դէմքը, գրաւիչ կենդանութիւն էր
տալիս նրան: Զրգիտեմ ինչու, նոյն վայրկեա-
նին ես խկոյն մտաբերեցի Պուշկինի Տատեա-
նային: Բայց, դո՛ւ իմ արևը, չըկարծես, որ ես
ինձ Օնեգին համարեցի: Ամենևին:

„—Հրամայիր, սուրճ բերեն շուտով,—
պատասխանեց Բադամովը և յետոյ, երբ Լի-
զան երեսը շուռ էր տուել հեռանալու, աւե-
լացրե՛ց:

„—Պու՛ւ էլ ժենիայի հետ այստեղ եկ:

Լիզան դուրս եկաւ: Բադամովը ինձ պատ-
մեց, թէ Լիզան և ժենիան իւր աղջկերքն են

և բացի նրանցից չունէ ուրիշ զաւակներ, իսկ կինը տասը տարի է, որ մեռել է:

— Մի քանի րոպէից յետոյ ծառան ներս բերեց արծաթի մատուցարանի վրայ չորս բաժակ սուրճ: Անմիջապէս ներս մտան Լիզան և Ժենիան: Բաղամովը անուշա յիշեց, և ես վեր թռայ ու, մօտենալով, սեղմեցի նախ Լիզայի, յետոյ Ժենիայի ձեռք: Ժենիան, կամ ճիշդն ասեմ, Նւգենիան կըլինէր մօտ քսաներկու տարեկան, իսկ Լիզան—աւելի քան քսանուհինգ: Բացի միաջափ հասակից, ուրիշ ոչինչ նմանութիւն չըկար երկու քոյրերի մէջ: Նւգենիայի դէմքը կոլորակ էր, քիչ սև և մի փոքր դեղնախառն, ճակատը նեղ, աչքերը սև, փոքրիկ ու խորամանկ: Հէնց առաջին հայեացքից նա ինձ դուր չեկաւ, և ես նրա մթին դէմքի վրայ նկատեցի չնչին ինքնասիրութիւն և գոռոզութիւն: Փոքր առ փոքր, սովորական հարցերից յետոյ, մեր խօսակցութիւնը տաքացաւ: Մարտին Բուդդանիչը կրկին մէջտեղ բերեց Բիւսարկին և նրա՝ սօցիալականութեան դէմ խօսած վերջին ճառը: Նա լսում էի նրա գովասանութիւնը և չէի վիճաբանում, թէ և նա շատ էր յափշտակվում: Նւգենիան խօսում էր և տաքացած վիճաբանում: Նա երբեմն, տեղի-անտեղի, զանազան լուրջ հեղինակների անուններ

էր յիշում իբրև թէ իւր հօր ասածը հերքելու համար: Բայց ես, չըզիտեմ ինչու, զգում էի, որ նա այդ հեղինակներից ոչ մէկի հետ լաւ ծանօթ չէ և նրանց անունը տալիս է լոկ էֆֆէկտի համար: Լիզան լուռ էր և լսում էր: Հօր հայեացքներից ազատ վայրկեաններ որսալով, ես մերթ ընդ մերթ նայում էի այդ օրիորդի երեսին և նկատում էի, որ նա նոյնպէս աչքի տակով երբեմն ինձ է նայում: Այդ ժամանակ ես զգում էի մի տեսակ ներքին զուարճութիւն, որի հետ մինչև այն ժամանակ ծանօթ չէի: Ե՛հ, Գէորգ:

Արդաս Պետրովիչը գարեջրի շիշը վերցրեց, պահեց կանթեղի դէմ, և ձեռում շարժելով, ասաց.

— Փիէ, ո՞վ ծակեց այս շիշի տակը: Հրամայիր, Գէորգ, որ այդպիսի անկարգութիւններ չըլինեն իմ ներկայութեամբ:

Գէորգը հրամայեց, և ծառան ներս բերեց մի նոր լիքը շիշ:

— Իմ կեսացը, Գէորգ, կոնծիր,—ասաց Արդաս Պետրովիչը, բաժակը միանգամից պարպելով: Զէ՛, ձանձրացնում քեզ իմ պատմութիւնը:

— Խոստովանվում եմ, որ մեծ ախորժակով

եմ լսում, Լիզան ինձ հետաքրքրում է,—սպասասխանեց Գէորգը:

—Հասկանում եմ, հասկանում եմ: Հնա, արդէն անցել էր երկու ժամ: Ես ողջունեցի Բաղամիւսերին և դուրս եկայ: Վերջին անգամ նայեցի Լիզայի երեսին, և նրա խոշոր, պարզագոյն աչքերը ինձ վրայ յառած տեսայ: Նոյն օրը ես գործ շատ ունէի, վերջացրի և ճաշից յետոյ, իրիկնադէմին, քիչ հանգստացայ ու դուրս եկայ զբօսնելու: Ամառ էր, փողոցի օդը թարմացրեց ինձ, և ես, սովորութեանս համեմատ, սկսեցի այն օրուայ տրպաւորութիւններս քննել: Երեւակայիր, Գէորգ, որքան զլսիս զօր տուեցի Բաղամիւսի ընտանիքի մասին յիշել մի առ մի այն, ինչ-որ նկատել էի այդ օրը—ոչինչ չըկարողացայ մտաբերել, բացի մի բանից: Դա Լիզայի մտածող աչքերն էին, որ բարձր ճակատի և կակուղ ունքերի տակից նայում էին ինձ վրայ: Ինչո՞ւ, մի՞թէ ուրիշ ոչինչ հետաքրքրելի բան չըկար այդ ընտանիքում, որ ինձ վրայ ազդէր, բացի այդ երկու աչքերից: Կար, թէ չըկար, բայց ես ուրիշ ոչինչ չըկարողացայ յիշել: Մի գեղեցիկ օր էր: Սովորութեանս հակառակ, ես, փոխանակ շուտով տուն վերադառնալու, գնացի այգի: Լուսինը նոր նոր բարձրանում էր,

խոտտերև ծառերի միջով տարածելով խւր շողքերը այդու մութ ճեմելիքների վրայ: Տեսնում ես, ինչպէս բանաստեղծօրէն գիտեմ բարբառել, Գէորգ, էլ չ'ասես, թէ միայն քեզ է տուած: Հնա, ես նստեցի կանանչ նստարաններից մէկի վրայ և սկսեցի նայել դէս ու դէն, ծառերին, երկնքին, լուսնին, ամենից շատ լուսնին: Կեանքումս գուցէ հազարաւոր այդպիսի գեղեցիկ երեկոներ էի տեսել, բայց երբէք նոյնքան չէի հետաքրքրվել բնութեան գեղեցկութիւններով, որքան այդ երեկոյ առաջին անգամ: Ես սիրում էի հրաշալի, մեղմ լուսին գիշերներ, բայց նրանց ազդեցութեան ենթարկված չըկայի այնչափ, որչափ այժմ: Մի տեսակ ծանր, սակայն խիստ ախորժելի մեղմադձութիւն էր տիրել ինձ: Ինչո՞ւ, մի՞թէ պատճառը Լիզայի աչքերն էին, որ ծառերի ճիւղերի արանքով նայում էին ինձ վրայ: «Սատանան տանի ձեռ», ասացի ինքս ինձ և, կարծես, քնից զարթնելով, բարձրացայ նստարանից: Այդ ժամանակ ես սովորութիւն չունէի երեկոները ընթրելու, վերադարձայ տուն, որ պարապվեմ: Չըկարողացայ պարապվել, Գէորգ, ինչ ուզում ես ասիր, չըկարողացայ, թէ և երկու ժամի չափ աշխատեցի: Պառկեցի քնելու, քունս չըտարաւ, և ես տորովում էի ան-

կողմի մէջ փորացաւ ընկածի պէս: Տեսնելով, որ գիշերը անցնում է, ես սկսեցի թուել մըտքումս մէկից մինչեւ հազար և յետ: Այսպիսով մոռացութեան մէջ ընկայ և քունը, վերջապէս, ինձ յաղթեց:

— Առաւօտեան զարթնեցի զուարթ և առ... ու... փի... քըհը, քըհը, փիէ:

Արդաս Պետրովիչը չըկարողացաւ շարունակել, գարեջուրը թռաւ կատկին և ստիպեց նրան մի քանի վայրկեան հազել և կըմլըմալ: Վերջապէս, նա քիչ հանդարտվեց և, թաշկինակը հանելով, սրբեց աչքերի ջուրը:

— Ճանճ մտաւ բողազս ինչ է, — շարունակեց նա, թաշկինակը դնելով գրպանը: — Հէ՛, Գէորգ, առաւօտեան զարթնեցի զուարթ և առողջ, ամեն ինչ մոռացած: Այն օրը ես անցկացրի հոգւոյ ուրախ տրամադրութեան մէջ: Մի քանի հիւանդներ ունէի, այցելեցի նրանց և սովորականից քանի մի ըրպէսներ աւելի մնացի ամեն մէկի մօտ: Մի խօսքով, ես մի առանձին կենդանութիւն էի ստացել այդ օրը: Բայց մթնելուն պէս դարձեալ անցեալ երեկոյեան մեղամաղձութիւնը ախրեց ինձ: Լիզաչի աչքերը դարձեալ եկան ներկայացան իմ առջև: Մի կերպ անցկացրի այդ գիշերը: Հետեւեալ օրը կիրակի էր: Ես մոռացայ քեզ ա-

սելու, որ այդ օրուայ համար Մարտին Բուդդանիչը ինձ հրաւիրել էր ճաշի: Առաւօտեան նստած թէյ խմելիս, ես մտածում էի. «Գնա՛լ, թէ չըգնա՛լ»: Վճռեցի չըգնալ: «Ի՛նչ մի հետաքրքրելի բան է ներկայացնում մի հին չինոյի ընտանիքը», ասացի և վճռեցի կամ նամակ գրել, կամ ծառային ուղարկել՝ Բադամովից ներողութիւն խնդրելու: Բայց ի՛նչ ես կարծում, Գէորգ, ես ոչ մէկն արեցի, ոչ էլ միւսը, այլ, այլ, ինչ այլ, որ ասեմ-կըծիճաղես: Գնացի սափրավորի մօտ, մազերս ուղղել տուեցի, եկայ տուն, զուգվեցի և հրաւիրված ժամանակից էլ կէս ժամով առաջ գնացի Բադամովի տուն:

Գէորգը ժպտաց:

— Ի՞նչ է, երեւի, մի փոքր նման է քո ումանին, — նկատեց Արդաս Պետրովիչը, — ծիծաղիր, ծիծաղիր, բայց դու տես, թէ վերջը ինչ եղաւ:

— Ե՞նչ ինչ երկարացնեմ, Գէորգ, մենք նստեցինք ճաշելու, — շարունակեց Արդաս Պետրովիչը, մի ծխախոտ վառելով: Զրգիտեմ ինչու, այս անգամ Լիզան աւելի ուրախ էր և շատ էր խօսում, քան թէ առաջին օրը: Մենք խօսում էինք դէսից-դէնից, շատ հասարակ բաների մասին, բայց Լիզան այնպէս տաքացած

վիճաբանում էր, որ ես փոքր ինչ զարմացայ:
Կրտսեր քոյրը մի տեսակ կծու եղանակով նը-
կատեց.

«—Օրը մինչև երեկոյ, աչքունքդ թթուա-
ցրած, գրքեր ես կարդում, ոչ խօսում ես, ոչ
էլ ծիծաղում, հիմայ ի՞նչ եղաւ, որ սոխակ
դառար:

Լիզան, պատասխանելու փոխարէն, փոքր
ինչ կարմրեց:

Ես հարցրի, թէ ինչ գրքեր է կարդում նա:

«— Ինչ տեսակ որ ասէք,—պատասխանեց
Մարտին Բուդդանիչը իւր աղջկայ փոխարէն:

«—Պապա, մի՞թէ դուք կարծում էք, որ
բոլոր ձեր բերած գրքերը կարդում է Լիզան,
—կրկին մէջ մտաւ Եւգենիան, հեգնօրէն ժրպ-
տալով: Ռոմանների մասին խօսք չունեմ, Լի-
զան նրանց կլանում է, միւս գրքերը միայն
թերթում է, որ ասի, թէ հա ինքն էլ այս
ինչ լուրջ գրքերի հետ ծանօթ է:

—Մարդը շատ ժամանակ, Գէորգ, իւր սեպ-
հական պակասութիւնը անգիտակցաբար ու-
րիշների մէջ է գտնում: Վերջերում ես իմա-
ցայ, թէ Եւգենիան սուտ է ասում, թէ Լի-
զան, բացի ռոմաններից, ուրիշ լուրջ հեղինա-
կութիւններ եւ կարդացել է: Իւր քրոջ նկա-
տողութեան նա ոչինչ չըպատասխանեց: Ճա-

շից յետոյ մենք անցանք դահլիճ՝ քիչ զուար-
ճանալու: Մարտին Բուդդանիչը առաջարկեց
Եւգենիային մի բան նուագել: Օրիորդը հրա-
ժարվեց, պատճառ բերելով, թէ գլուխը ցա-
ւում է (կանանց գլխացաւին, Գէորգ, շատ էլ
հաւատ չընծայեա): Հայրը առաջարկեց մեծ
աղջկան, և Լիզան, առանց հակառակելու,
նստեց դաշնամուրի մօտ: Ես այդ ժամանակ, և
հէնց հիմայ էլ, երաժշտութիւն չըգիտէի,
բայց լսել—շատ էի սիրում: Երբ Լիզան, իւր
երկար և նուրբ մատերով մի քանի անգամ
զարնելով դաշնամուրի կլաւիշներին, անցաւ
առաջին ակօրդը—դահլիճի մէջ տարածվեցին
մեղմ և քաղցր հնչիւններ: Դա Շօպէնի այն
մեղամաղձոտ հիւսուածներից մէկն էր, որոնք
շարժում են մարդկային սրտի հիւանդ թելե-
րը: Դահլիճի լուսամուտները բաց էին: Ամա-
րային մանիշակագոյն երկնքի երեսում, այս
ու այն կողմ սահում էին թեթեւաշարժ ամ-
պերը: Ես, դաշնամուրի քաղցր ձայնով յափշ-
տակված, նայում էի երկնքին: Ինձ թւում էր,
թէ այդ հնչիւնները արձակում են հեռու
բարձրութենում լողացող սպիտակ ամպերը և
եւ հոգով ձգտում էի դէպի վեր, բայց չէի կա-
րողանում հասնել: Չըգիտեմ որքան ժամանակ
մնացի այդ կախարդված դրութեան մէջ, միայն,

երբ աչքերս դարձրի դէպի դահլիճ—Լիզան արդէն չըկար: Մարտին Բուղդանիչը ձերմակ բեղերի տակից դուրս էր թողնում ծխախոտի կապոյտ ծուխը: Եւզենիան, նրա մօտ նստած, նայում էր երեսիս:

«Ո՞ւր գնաց Ելիզաւետա Մարտինովնան, —հարցրի ես, մի փոքր շփոթվելով Եւզենիայի սուր հայեացքից:

«Դուրս եկաւ,—պատասխանեց Մարտին Բուղդանիչը, երեսիս չընայելով: Եւզենիան գնաց դուրս և, մի քանի վայրկեանից յետոյ վերադառնալով, յայտնեց, թէ Լիզայի գլուխը ցաւում է: Այս ասելով, Եւզենիան իւր սուր և խորամանկ հայեացքը ձգեց ինձ վրայ, և ես նրա դէմքի վրայ նկատեցի մի կծու յանդիմանութիւն: Ինչո՞ւ, ես ի՞նչ էի արել: Բայց յետոյ իմացայ, որ շատ բան եմ արել: Արդէն երեկոյ էր, երբ ես դուրս եկայ: Լիզան չը դուրս եկաւ ինձ հրաժարական տալու, և ես հեռացայ մի ինչ-որ ծանրութիւն ոչ թէ կրճքիս վրայ, այլ կրճքիս տակ: Ե՛հ, Գէորգ, ես չեմ պատմիլ, թէ դա ինչ ծանրութիւն էր, դու այժմ ինձանից լաւ ես զգում: Լաւն է շարունակեմ պատմութիւնս: Դու չըձանձրացա՞ր:

—Ամենևին,—պատասխանեց Գէորգը, մի

ծխախոտ վառելով,—կարող ես մինչև լոյս խօսել:

—Դեռ իմ պատմութեան սկիզբն է դա, լսիր մինչև վերջը, մօտենում եմ նրա ծուծին:

—Հետեւեալ օրը չըհամբերեցի և կէսօրից յետոյ, գործերս աւարտելով, գնացի Բաղամովի տուն: Դա իմ կողմից մեծ համարձակութիւն էր, սակայն ես չըմտածեցի և գնացի: Որքան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ Լիզային հանդիպեցի դահլիճում, դաշնամուրի դէմ նստած, նստաների թերթերը դէս ու գէն թերթելիս: Մարտին Բուղդանիչը այս անգամ ինձ ընդունեց աւելի քաղաքավարի, բայց ես նրա դէմքի վրայ նկատեցի մի տեսակ ճշմշու՞մ: Իսկ Եւզենիան սառնութեամբ ձեռը մեկնեց ինձ և դուրս եկաւ:

«Ներեցէք, որ ես երէկ անքաղաքավարութեամբ ձեզ թողեցի դահլիճում և յանկարծ դուրս եկայ,—դիմեց ինձ Լիզան, տեղից բարձրանալով:

«—Անքաղաքավարութիւնը իմ կողմից էր, օրիորդ,—պատասխանեցի ես, համարձակօրէն նայելով Լիզայի երեսին:

«—Ինչո՞ւ:

«—Գու՛ք հիւանդացաք, իսկ ես, իբրև բժիշկ, յառաջարկեցի իմ ծառայութիւնը:

«—Շատ էլ սաստիկ չէր ցաւում զլուխս, որ բժիշկի դիմելու կարեւորութիւն զգայի,— պատասխանեց Լիզան և յետոյ, դառնալով իւր հօրը, հարցրեց. — Պապա կրկամենա՞ք, որ ձեր սիրած եղանակներից մինը ածեմ:

«—Միայն երեկուայ պէս կ'իսատ չըթողնես ու փախչես,— պատասխանեց Մարտին Բուզդանիչը լրջօրէն:

Լիզան նստեց դաշնամուրի դէմ և, ճակատից մազերը չետ դարսելով, սկսեց մի ուրախ եղանակ: Բայց ուրախ եղանակը, Գէորգ, այս անգամ ինձ վրայ տխուր տպաւորութիւն գործեց: Ես նայում էի Լիզայի արագաշարժ մատերին, որոնք, թեթևութեամբ բարձրանալով վեր և կրկին իջնելով, դուրս էին մղում դաշնամուրից քնքոյշ ձայներ: Ես զգում էի, թէ Լիզայի մատերը իմ սրտին են կպչում, և այդ ձայները արձակում է իմ սիրտը: Չէ, Գէորգ, աննկարագրելի են այդ ըոպէները: Ես մոտիկ էի անում Լիզայի մատերին, մոտիկ էի անում նրա կռներին, իրանին, գլխին, պարանոցին, ուսերի վրայ թափված շագանակագոյն մազերին, և դրանք ինձ մագնիսի զօրութեամբ մղում էին դէպի այդ էակը: Ոչ մի բան

նոյն ըոպէներում ինձ համար գոյութիւն չունէր, ոչ մի բան—բացի Լիզայից: Նոյն իսկ դաշնամուրի ձայնը ևս Լիզայի մէջ էի տեսնում մարմնացած, և ես վայրկեան առ վայրկեան յաղթվում էի Լիզայի առջև: Վերջապէս, նա դադարեց և, դաշնամուրի կափարիչը չետ ձգելով, հարցրեց ինձ, թէ արդեօք ես հաւանքեցի նրա խաղը: Գուցէ Լիզան լաւ չէր ածում դաշնամուրի վրայ, միայն ես հիացած էի և նոյն ըոպէին չըկարողացայ դռնել խօսքեր, որոնցով արտայայտէի իմ հիացումը: Նա նայեց իմ դէմքին և իսկոյն հասկացաւ, թէ որքան ազդել է իւր խաղը ինձ վրայ:

— Երկու ժամի չափ մնացի Բաղամովի տանը և շատ ուրախացայ, որ Մարտին Բուզդանիչը ինձ այս անգամ ազատ թողեց քաղաքական հարցերից: Զարմանալի բան. մի քանի օր առաջ ինքս զուցէ մեծ բաւականութեամբ պատրաստ էի վիճել նրա հետ այդ հարցերի վերաբերմամբ: Իսկ նոյն օրը, եթէ նա սկէր վիճել, համոզված եմ, որ առանց այլ և այլի կըհամաձայնվէի նրա մտքերի հետ, միայն թէ նա դադարէր լուրջ վիճաբանութիւն անելուց: Այս անգամ վերադարձայ առևն բոլորովին յաղթված:

—Անցաւ մի ամիս: Ես ստէպ ստէպ այցելում էի Բաղամոյններին: Ես գնում էի երեք օրը մի անգամ, և, եթէ չ'ամաչէի, Գէորգ, կը գնայի ամեն օր: Բնական է, որ այդպիսի յաճախ այցելութեան պատճառը վաղ թէ ուշ պիտի յայտնվէր Մարտին Բուդդանիչին, և յայտնվեց էլ: Բայց նրանից առաջ իմացաւ Եղեկիան: Այդ խորամանկ օձը իւր սուր հայեացքներով և հեղինական ժպիտներով կատարելապէս հալածում էր ինձ: Ինչ վերաբերվում է Լիզային—դու պիտի հասկացած լինես, Գէորգ, որ նա հէնց առաջին օրից էր նկատել իմ զգացումները: Այդ կողմից, և միայն այդ կողմից, կինը ունէ ղիտողութիւն, և զարմանալի ձիշդ գիտողութիւն: Նա շատ անգամ հէնց առաջին հայեացքից կարող է նկատել, թէ ինչ է զգում տղամարդը դէպի ինքը: Երբ մարդու ուղեղը, ուշ ու միտքը կենտրոնացած են լինում մի բանի վրայ և, բացի դրանից, երբ նա այդ բանումն է տեսնում իւր գոյութեան խնդիրը, ոչ մի հոգեբան չէ կարող այստեղ նրա հետ հաւասարվել: Դա իմ խորին համոզմունքս է, և հաւաստի եմ, որ չեմ սխալվում: Դու ժպտում ես, Գէորգ, դու ծիծաղում ես, որ ես այդպէս շուտ եզրակացութիւններ եմ անում, բայց համբերիր, և ինքդ սեպհա-

կան փորձերով կը դաս նոյն եզրակացութեան: Ինչ և իցէ: Որտեղ մնացի, հն, ես գիտէի, որ Լիզան նկատում է իմ զգացումները: Բայց ինչ է զգում ինքը Լիզան դէպի ինձ—դա ինձ համար առաջին ամիս թէև պարզ էր, այսու ամենայնիւ, ես չէի համարձակվում հաւատալ, թէ յիշաւի նա անտարբեր չէ դէպի ինձ: Ես կասկածում էի, մի գուցէ ինձ պարեցնում է, մի գուցէ կամենում է յաղթել ինձ, դուրս մղել ինձանից մի խոստովանութիւն և յետոյ, մերժելով, զուարճանալ իւր կանացի հերոսական յաղթութիւնով: Բայց այն ժամանակ ես դեռ հաւատ ունէի դէպի կնոջ անկեղծութիւնը:

—Իսկ անժամ,—ընդհատեց յանկարծ Գէորգը:

—Մեռել է և երբեք չարութիւն չի առնիլ,—պատասխանեց Արզաս Պետրովիչը:—Այսպէս, Գէորգ, ես հաւատում էի կնոջ անկեղծութեանը և հաւաստի էի, որ Լիզան թեթեւամիտ կօկետականներից չէ, որ ինձ ուղեկց խաղաղիք դարձնել իւր ձեռքում: Ինչպէս ասացի, մի ամիս էր արդէն, որ ես այցելում էի Բաղամոյններին: Այդ մի ամսուայ ընթացքում ես բաւական մօտիկ ծանօթացայ այդ ընտանիքի պատմութեանը: Ահա նա: Մարտին Բուդդանիչի հայրը թողել էր ժառանգութիւն մի

տուն և մի թեթեւ գուռ գումար: Ապրելով բաւական համեստ, Մարտին Բուզղանիչը այդ գումարի վրայ տարիից տարի աւելացրել էր և իւր ռոճիկի մի մասը: Քսանուհինգ տարուայ ընթացքում թեթեւ գումարը, շահվելով, գառել էր մի յարգելի թուանշան: Թէ ինչպէս էր աշխատել նրա հայրը այդ գումարը և տունը—ես չ'իմացայ, բայց իմացայ, որ Մարտին Բուզղանիչը ինքը ծառայութեան ժամանակ իւր պաշտօնը վարել էր բարեսղճաբար (ուզում եմ ասել կաշառք չէր կերել): Նա պաշտօնը թողել էր ինքնակամ, անմիջապէս կնոջ մահից յետոյ: Մարտին Բուզղանիչը, այդ չըլլուսաւորված հօր լուսաւորված զաւակը, իւր աղջկերանց կրթութեան համար ոչինչ չէր խնայել: Նրանք անցել էին գիմնազիական կրթութիւնը և տնային ուսուցիչներին միջոցով սովորել էին երաժշտութիւն, պար և Ֆրանսերէն, մի խօսքով ինչ-որ հարկաւոր է ժամանակակից օրիորդներին: Անոջ մահից յետոյ Մարտին Բուզղանիչը իւր փողը վաղօրօք բաժանել էր աղջկերանց, իրրեւ ապագայ ամուսնական օժիտ: Իսկ տունը թողել էր, որ, ինչպէս ինքն ասում էր, մեռնելու ժամանակ կնոջ և իւր յիշատակին նուիրի մի բարեգործական նպատակով: Երբ այս բոլոր մանրա-

մասնութիւնները իմացայ պարզասիրտ Մարտին Բուզղանիչից, այնուհետեւ ես զգացի ինձ նրա ընտանիքին ամենամօտ անձ: Կարծես, կար մի աներևոյթ կապ իմ և նրա մէջ: Ի սէր Աստուծոյ, Գէորգ, չըկարծես, թէ ես մի րոպէ անգամ մտածում էի օժիտի մասին: Կըրկնում եմ, ես այն ժամանակ ուրիշ մարդ էի, իսկ այժմ ուրիշ մարդ եմ: Այն ժամանակ մի փոքր պակաս էր այստեղ, իսկ այստեղ շատ վառ (Արգաս Պետրովիչը ձեռը խփեց նախ ճակատին, յետոյ աջ կողքին): Ինչ և իցէ, ես չափազանց ընտելացայ Բաղամովի ընտանիքին: Իսկ թէ Եւգենիան ինձ ատում էր—դա ինձ համար այս կանթեղի նման պարզ էր: Այս հանգամանքը թէև ինձ մի փոքր նեղն էր դընում, որովհետեւ, ինչքան և իցէ, Եւգենիան, եթէ կամենար, կարող էր խոչնդոտ լինել, միւս կողմից Լիզայի և Մարտին Բուզղանիչի համակրութիւնը ինձ խրախուսում էին: Անտանելի օրեր էին ինձ համար այդ օրերը, Գէորգ: Ես ինձ կորցրել էի, ոչ մի գործ կարգին կատարել, ոչ մի միտք գլխումս եփել չէի կարողանում: Գնում էի ծառայութեան, պաշտօնիս փոխարէն Լիզան էր կանգնած իմ առջև, դնում էի հիւանդի մօտ, հիւանդի փոխարէն Լիզային էի տեսնում իմ դէմ: Գլխաւորիցս մի

քանի անգամ յանդիմանութիւն ստացայ, հիւանդներին մի քանիսի տէրերը ինձ քաղաքավարութեամբ մերժեցին: Իսկ հասարակական գործերը տակահան մոռացել էի: Ընկերներս ինձ ծաղրում էին, թէ ինչպէս առաջ տաք տաք կ'ալայ գործին և ինչպէս շուտ սառայ: Պրովհետեւ բոլոր քո եռանդը կեղծ էր—ասում էին նրանք: Բայց ես ուշադրութիւն չէի դարձնում ոչ ոքի խօսքի վրայ և շարունակում էի օրից օր աւելի ու աւելի թուլանալ:

—Մի գիշեր, վերջապէս, խելքս դուրս ժողովեցի և սկսեցի քննել իմ դրութիւնը: Շատ անմխիթար գտայ նրան, Գէորգ, և տեսայ, որ, եթէ այդպէս երկար շարունակվի, ես միանգամայն կը դառնամ մի անպէտք լաթ: Վճռեցի այլ ևս չ'ացցել Ռադամովներին և դուրս բերել զլսիցս ու սրտիցս Լիզա ասված էակին: Եւ, ինչ ես կարծում Գէորգ, միայն տասն օր կարողացայ չըտեսնել Լիզայի երեսը: Թէ որքան թանգ նստեց ինձ այդ տասն օրը, ես հրաժարվում եմ պատմել, որովհետեւ շատ կ'երկարի պատմութիւնս: Մանր և վշտալի օրեր էին ինձ համար այդ օրերը: Բայց մի բան պիտի աւելացնեմ, Գէորգ, որ թէև վէպերում ես շատ էի կարդացել, թէ այդպիսի դրութեան

մէջ սիրահարվածի ակորժակը և քունը փախչում են, իմ ակորժակը երբէք չէր կապվում, ես ուտում էի առաջուկ պէս և քնում էլ էի: Միայն գործել չէի կարող, ոտանաւորներ էի գրում, «իմ սիրելի»—Փլան, Փստան, Գիտես էլի... Տասնումէկերորդ օրը էլ չըկարողացայ համբերել: «Ինչ որ լինելու է, թող լինի»,—ասացի ինքս ինձ—կըգնամ և բացարձակապէս կըպարզեմ իմ սիրտը Լիզայի առջև, կընդունի—լաւ, չի ընդունիլ—այնուհետեւ հողը գլուխս, մի կերպ կըտանեմ ցաւս:

Այս ասացի, ցիլինդրս դրեցի գլխիս և գնացի:

Արդաս Պետրովիչը մի փոքր լռեց, դարձեալ մի քիչ դարեջուր խմեց և, մի ծխախոտ վառելով, շարունակեց.

—Իրիկնադէմ էր: Մարտին Բուդդանիչը տանը չէր, բարեբաղդաբար: Եւգենիան մոռաւիում էր: Լիզան, պատշգամբի վրայ նստած, նայում էր քաղաքի շրջակայ սարերին: Ինձ տեսաւ թէ չէ, խօսչն նա վեր թռաւ տեղից և ձեռը մեկնեց: Ես նրա դէմքի վրայ նկատեցի անսպասելի ուրախութեան մի արտայայտութիւն, որ նա իզուր աշխատում էր թագցնել: Մի քանի վայրկեան մենք չըկարողացանք

խօսել: Ես սեղմեցի նրա ձեռքը և նստեցի դէմ ու դէմ:

„— Ո՞րտեղ էք մնացել, — հարցրեց, վերջապէս, Լիզան:

„— Սաստիկ զբաղված էի գործերով, — սուտ ասացի ես:

„— Իսկ մենք կարծում էինք, որ հիւանդացի եք:

„— Մի՞թէ:

„— Քանի անգամ ծառային ուղարկել ենք, ձեր բնակարանը չի գտել:

„— Շնորհակալեմ ձեր հոգացողութեան համար:

„— Հայրս է ձեր մասին շատ հարցնում, — շտապեց աւելացնել Լիզան:

„— Շնորհակալեմ, ինչպէս է Մարտին Բուդղանիչը:

„— Լաւ է: Երէկ այդումը երկու ժամու չափ ես և Ժենիան պարեցինք ձեզ և ոչ մի տեղ չըտեսանք:

Ես այս անգամ չըկարողացայ ինչպէս յայտնեմ իմ շնորհակալութիւնը: Մի քանի անգամ „շնորհակալեմ“ բառը իրարու ետեւից կրկնելը ինձ անհամ էր թւում:

„— Դժբ ինչպէս էք, — վերջապէս, հարցրի ես, յանկարծ մտաբերելով իմ սխալը:

„— Շատ տխուր, մի շաբաթ է չըգիտեմ ինչ է պատահել ինձ, գիշերները չեմ կարողանում քնել:

Այս ասելով, Լիզան գլուխը թեքեց կրծքին և մատերով սկսեց ուղղել հանդերձի փեշերը: Ես նայեցի վերեւից ցած նրա երեսին և նկատեցի ոչ թէ անքնութիւն, այլ մի ինչ-որ ծանր մտածողութիւնից առաջացած փոփոխութիւն: Ոչ նրա աչքերի կոպերն էին ուռած և ոչ էլ նրանց սպիտակոցն էր դեղնած: Անքնութեան այս հետքերը չըկային Լիզայի դէմքի վրայ, կար միայն մի թեթեւ դեղնութիւն: «Հը՛մ, — իմ բացակայութիւնը իզուր չի անցել», — մտածեցի ես, ուրախանալով:

„— Գուցէ հիւանդ էք, թոյլ տուէք շօշափել ձեր երակը, — ասացի ես:

Լիզան զգուշութեամբ մեկնեց ինձ իւր բազուկը: Ես անյապաղ ոչ թէ բռնեցի, այլ խեղադարի պէս ճանկեցի այդ բազուկը: Մի վայրկեանում նա զողաց իմ ձեռի ափում, և Լիզան դուրս խլեց նրան արագութեամբ:

„— Թողէք, ես առողջ եմ, — ասաց նա, կարմրելով և երեսը ինձանից շուռ տալով:

Ես զգացի մի ինչ-որ ցնցում, ամբողջ մարմնովս անցաւ մի հաճելի գոգոց: Ես շփոթվեցի և կամենում էի բերանս բանալ չըգիտեմ

ինչ ասելու: Բայց այդ վայրկեանին ներս մտաւ Մարտին Բուղդանիչը: Լիզան շփոթվեց և վերկացաւ տեղից:

— Օ՛օ, Արզաս Պետրովիչ, Առզասա Պետրովիչ, — զիմեց ինձ Մարտին Բուղդանիչը, չըզիտեմ ինչու, այս անգամ անունս սովորականից աւելի կոշտ արտասանելով: Նա մօտեցաւ և ձեռս սեղմեց:

— Բարով, բարով, քանի ամառ է, քանի ձմեռ է, որ մեզ մոռացել էք, — շարունակեց նա, անխնայ քերելով իւր կոկորդը СКОЛБКО բառը ասելիս, որ չորս անգամ դուրս բերի և տառը:

Մենք զնացինք ներս: Ներկայացաւ և զուգված, զարդարված Եւգենիան անփոփոխ հեղնական ժպիտը իւր խորամանկ երեսում: Մենք սկսեցինք խօսել Մարտին Բուղդանիչի սիրեցեալ քաղաքական հարցերի մասին: Բայց, զարմանալի բան, որքան աշխատում էի, այս անգամ ծերունին բանը չէր երկարացնում: Իսկ Եւգենիան երեսիս անգամ չէր նայում: Լիզան աչքերի տակով մտիկ էր անում ինձ ու ժպտում, երբեմն էլ ծածուկ ծիծաղում: Երբ նա ժպտում էր, ես ևս ժպտում էի, իսկ երբ ծիծաղում էր, չէի համարձակվում ծիծաղել: Նա մերթ ընդ մերթ նայում էր իւր քրոջ և

հօր երեսին և յետոյ ինձ վրայ ձգում թափանցող հայեացքներ: Պարզ էր, որ նա կամենում էր իմանալ, թէ ինչ տպաւորութիւն է անում ինձ վրայ հօր և քրոջ այն օրուայ սառնութիւնը և, մի և նոյն ժամանակ, կարծես, նրանց փոխարէն ամաչում էր ինքը: Տեսնելով բանս մի քիչ լաւ չէ, ես շտապեցի դուրս գնալ: Եւ դուրս եկայ թեթեւացած, Լիզայի սէրը այս անգամ ինձ համար անկասկածելի էր: Փահ, ինչ շուտ է չորանում կոկորդս:

Արզաս Պետրովիչը կրկին գարեջրից մի փոքր կում արեց:

— Այսպէս, Քէորդ, — շարունակեց նա, բերանը սրբելով, — ինձ համար մասամբ պարզվեց Լիզան: Մնում էր միայն մի բան, դա էլ շուտով կատարվեց: Միւս օրը երեկոյեան ես զնացի կուրբ: Ընտանեկան երեկոյ էր: Ես 'ի բնէ չէի սիրում պարել, այս պատճառով, մի անկիւն քաշված, ականջ էին դնում երաժշտութեան: Յանկարծ յետ նայեցի և տեսնեմ — Լիզան, հովհարը ձեռին, կանգնած:

« — Հայրս ընթերցարանում կարդում է, Ժե. Նիան էլ պարում է, ես մենակ եմ, — ասաց նա: »

— Յայտնի բան է, ես իսկոյն ուրախութեամբ ընկերացայ Լիզային: Երաժշտութիւնը նուա-

գում էր: Լիզայի առաջարկութեամբ մենք
գնացինք այդի զբօսնելու: Այստեղ ոչ ոք չը-
կար. ամենը, ռոտոնդայում ժողովված, մտիկ
էին անում պարողներին: Խաղաղ և զով երե-
կոյ էր: Մի քանի շրջաններ անելուց յետոյ,
չըգիտեմ ինչպէս, ես յանկարծ ինձ Լիզայի
յետ տեսայ մի մոլթ ծառուղիում, ուր ոչ ոք
չէր երևում: Մենք նստեցինք կանանչ նստա-
րաններից մէկի վրայ, իրարու քով: Նա լուռ
էր, ես էլ լուռ էի: Նա ասում էր, թէ երաժշ-
տութիւն է լսում, ես հաւատացնում էի, թէ
յափշտակված եմ գեղեցիկ երկնքով: (Ո՛վ գիտէ,
այն րօպէին գուցէ երկինքը իսկի գեղեցիկ էլ
չէր): Երկուսս էլ իրարու խաբում էինք, և
երկուսս էլ գիտէինք, որ սուտ ենք ասում:
Իմ միտքը զբաղված էր նրանով, նրա միտքը
զբաղված էր ինձանով: Ուրիշ ոչինչ. ոչ երա-
ժշտութիւն և ոչ էլ երկինք: Աւելի յարմար
ժամանակ չէի կարող գտնել իմ սիրտը պար-
գելու համար (թէև տեղը այնքան էլ յար-
մար չէր): Ես շտապեցի օգտվել դէպքից: Եւ
գիտես ինչպէս, ոչ խօսակցութիւն, ոչ բանաս-
տեղծական ճարտարաբանութիւն, ոչ ինչ: Ահա
ինչպէս:—Լիզայի ձեռում կար մի վարդ: Ես
խնդրեցի այդ վարդը նրանից: Նա առաջար-
կեց ինձ և կրկին յետ քաշեց իւր ձեռը: Ես

բռնեցի նրա ձեռից, որ ոյժով խլեմ վարդը:
Նա ընդդիմացաւ, բայց վարդը մօտեցրեց
քթիս, որ հոտ առնեմ: Ես բռնեցի նրա բա-
զուկից և, փոխանակ վարդից հոտ քաշելու,
մի տաք համբոյց կպցրի նրա սիրուն մատե-
րին: Նա ձեռը արագութեամբ յետ խլեց, ես,
աջ ձեռով գրկելով նրա մէջքը, այս անգամ
համբուրեցի երեսը: „Ի՛նչ էք անում, խելա-
գարվել էք ի՛նչ է“,—ասաց նա, իբրև թէ աշ-
խատելով ձեռիցս դուրս պրծնել, այն ինչ՝
ինքը մօտենում էր ինձ: Ես ուզեցի խօսքերով
արտայայտել իմ զգացումը, Լիզան ձեռը դրեց
բերանիս, որ լռեմ: «Սո՛ւս, ասաց նա—գիտեմ
ինչ ես ուզում ասել, գուցէ ումանների մէջ
հազար անգամ գրված միատեսակ բառեր»: Ես
լռեցի և սկսեցի իրարու ետեւից համբոյցներ
դրոշմել նրա ձեռներին, թշերին, վզին, գլխին
և մինչև անգամ հագուստին: Այս բոլորը կա-
տարվում էր լուռ: Նա քիչ դողում էր, իսկ
իմ շրթունքները ցուրտ կտրածի պէս կպչում
էին ատամներին: Գրազ կըգամ, որ նոյն ժա-
մին իմ դէմքը շատ յիմար պիտի լինէր: Ան-
ցել էր մի ժամու չափ, մենք ուրախութեամբ
այդ դրութեան կըմնայինք մինչև լոյս: Բայց
այդ չէր կարելի, և Լիզան առաջինը յիշեցրեց,
թէ հարկաւոր է գնալ, եթէ ոչ՝ հայրը կըկաս-

կածի: Ես հարցրի, երբ կարող ենք տեսնվել
և պատասխան ստացալ, թէ կարող եմ ամեն
օր այցելել իրանց տունը:—Միայն առաւօտ-
ները, ժամը տասնութէկից յետոյ,—ասաց Լի-
զան,—այդ ժամանակ հայրս կ'ուրբ լրագիրներ
կարդալու է գնում մինչև երկու ժամը:»

«—Իսկ Եւգենիա Մարտինովնան»,—հարց-
րի ես:

«—Հեշտ է, նրա զաղանիքն էլ իմ ձեռ-
քում է»,—պատասխանեց Լիզան, և մենք բա-
ժանվեցինք:

—Իրաւ որ, ինչպէս իմացայ շուտով, Եւգե-
նիան մի յիմար ռոման ունէր մի ինչ-որ լպլս-
տած Ֆրանսի հետ, որին ես մինչև այդ ժա-
մանակ մի անգամ տեսել էի Բագամովի տանը:

Հետեւեալ օրը, նշանակեալ ժամին, ես Լիզայի
մօտն էի: Մարտին Բուդդանիչը իսկապէս
տանը չէր: Եւգենիան տանն էր, ինչպէս յե-
տոյ Լիզան ասաց, բայց իմ ներկայութեամբ
չերեց: Լիզան նստած էր դահլիճում, մի
հայերէն գիրք ձեռքում բռնած: Երբ ես ներս
մտայ, նա, շփոթված, գիրքը մի կողմ ձգեց:

«—Միթէ հայերէն գիտես»,—եղաւ իմ ա-
ռաջին հարցը:

«—Շատ քիչ, բայց ուզում եմ սովորել:

«—Չէի սպասում:

Մենք նայեցինք իրարու և հասկացանք
միմեանց միտքը: Կէս րոպէի չափ մենք լը-
ռեցինք:

«—Արշակ,—ընդհատեց յանկարծ մեր լը-
ռութիւնը Լիզան, առաջին անգամ արտասա-
նելով իմ հայերէն անունը: Եւ այդ Արշակ
բառը նա արտասանեց մի այնպիսի լուրջ եղա-
նակով, որ ես մի քիչ վախեցայ:

«—Արշակ,—շարունակեց նա,—ես կար-
ծում եմ, որ այսուհետեւ կարող ենք դէն ձգել
մեր դիմակները և խօսել պարզ ու անկեղծ:

«—Միթէ մինչև հիմա մենք դիմակներ
ունէինք»,—հարցրի ես զարմացած:

«—Ո՛չ թէ դիմակ, այլ մի թեթեւ քող,
որի տակից շատ պարզ երևում էր մեր իսկա-
կան դէմքը: Մենք վաղուց էինք իրարու սի-
րում, դա դու էլ գիտէիր, ես էլ, բայց դար-
ձեալ այդ քողը պահում էինք: Նա անհրա-
ժեշտ է սիրահարվածներին մինչև երեկուայ
ժամը, այնուհետեւ աւելորդ է: Լսիր, ես կա-
մենում եմ քեզ ծանօթացնել Լիզայի հետ,
որին դու սիրում ես: Յետոյ պահանջելու եմ
քեզանից, որ դու էլ ծանօթացնես ինձ Արշակի
հետ, որին ես սիրում եմ:

Ես զլուստ շարժեցի, թէ համաձայն եմ
Լիզան շարունակել:

— „Երեկ, տուն վերադառնալով, ես մինչև գիշերուկայ կէսը մտածում էի. քո մասին: Մտածում էի՝ արդեօք քո սէրը հաստատ է, թէ՞ ոչ: Զրկարժեք, որ վայրկեան անգամ կասկածել եմ, թէ մի գուցէ դու ես պատկանում ես այն թեթևամիտների շարքին, որ, հարուստ հարսնացուի առջև դիմակ հագած, ծաղրածուի դեր են կատարում փափուկ օժիտի համար: — Ամենևին: Ես միայն մտածում էի, արդեօք սիրում ես ինձ, թէ՞ դա մի ժամանակաւոր յափշտակութիւն է քո կողմից, որ շուտով պիտի անցնի: Բայց վերցրի այս ամիսուկէսուկայ մեր ծանօթութիւնը, քննեցի առաջին օրից մինչև այժմ. քո վերաբերութիւնը դէպի ինձ եւ զգացի, որ իրաւ, քո սէրը հաստատ է եւ անկեղծ: „Զգացի“ եմ ասում, որովհետեւ ես մեծ հաւատ ունեմ դէպի իմ զգացումների անսխալութիւնը: Քո խորհրդաւոր հայեացքները, քո գոչնի փոփոխութիւնը, վերջապէս, տասն օրուայ քո բացակայութիւնը, իբրեւ մի մի զօրեղ վկաներ, կենդանացան իմ առջև, եւ վերջը վճռեցի այնպէս, որ ահա ես քեզ հետ եմ: Ես Լիզայի խօսքը ընդհատեցի մի ջերմ համբոյցով:

„— Սպասիր, մի տաքանար, — շարունակեց նա: — Զեմ թագցնում, որ հէնց առաջին ան-

գամից, երբ քեզ տեսայ, մի ինչ-որ զգացում ծագեց իմ մէջ: Ես զգացի քո մէջ մի ոյժ, որ ինձ մղում էր դէպի քեզ: Դաշնամուրից փախչելուս, քո բացակայութեան ժամանակ իմ տրոմբլու (եւ սուտ էի ասում, թէ հիւանդ եմ) պատճառը ոչ թէ դու էիր, այլ այն ոյժը, որ ես զգում էի քո մէջ: Ինչ է այդ ոյժը, ես պարզ չըզիտեմ: Մինչև այն օրը իմ ծանօթ տղամարդիկ բոլորն էլ ինձ համար մի մի աննշան էակներ էին, որոնց մէջ չէի գտնում այդ զրաւիչ զօրութիւնը, որ միանգամից հպատակացրեց իմ սիրտը: Արշակ, շատերն են ինձանով զրավվել: Ես չեմ ասիլ, որ ամենն էլ իմ չիտուն հազար օժիտը դրել են կշռի մի թաթում, իսկ ինձ միւս թաթում: — Ո՛չ, եղել են եւ անկեղծ սիրողներ, բայց ոչ մէկը նրանցից չէ կարողացել հպատակեցնել ինձ: Կրկնում եմ, Արշակ, ես չըզիտեմ թէ ինչ է այդ զօրութիւնը, եւ նրան գտնում էի միայն վիպական հերոսների մէջ: — Բայց այժմ համոզված եմ, որ նա կըստարգվի, երբ դու կըպատմես ինձ քո անցեալը, ներկան, քո զաղափարները, նպատակները, մի խօսքով բոլորը, բոլորը, առանց մի որ եւ է մանր կէտ թագցնելու: Լսում ես, դու պիտի բոլորը ինձ համար պարզես:

Այս խօսքերից յետոյ, Լիզան իւր աչքերը յառեց աչքերիս: Կարծես, նա սպասում էր, որ ես մի քանի բռնեմ պատմեմ բոլոր իմ ինչպէս ինքն էր ասում, „անցեալը, ներկան, ապագան, գաղափարները, նպատակները“ : Հեշտ է ասել բերանով:

Ես պատասխանեցի, թէ առաջներին ժամանակ շատ կայ և ես պատրաստ եմ պարզել իմ կեանքը:

„— Հէնց այսօրուանից, — հրամայեց նա:

„— Հէնց այսօրուանից, — համաձայնեցի ես:

— Յետոյ սկսեցի պատմել Լիզային, թէ սովոր են իմ ծնողները, ինչ կրթութիւն եմ ուսացել և այլն և այլն:

„— Իսկ ի՞նչ գաղափարական նպատակներ ունես, — հարցրեց Լիզան, երբ ես աւարտեցի իմ պատմութիւնը:

— Ես ասացի, թէ դժուար է միանգամից պատասխանել այդ հարցին, որովհետև շատ խընդիրներ դեռ ինձ համար մութ են:

„— Քանի՞ տարեկան ես, — հարցրեց նա յանկարծ:

„— Քսան և ութերորդումն եմ:

„— Մի՞թէ այդ հասակում դեռ քեզ համար մութ ինչդիրներ են մնում:

„— Կեանքը շատ բարդ բան է, Լիզա,

նրան ուսումնասիրելու համար տասնեակ տարիներ են հարկաւոր:

„— Որոշ նպատակներ և գաղափարներ ունեցող մարդը իւր շրջապատող կեանքը շուտ կարող է ըմբռնել:

Ես սկսեցի մանրամասն բացատրել, թէ դրա համար հարկաւոր է ունենալ ձիրք, այսինքն՝ դիտողական ձիրք: Խոստովանեցի, թէ ինձ նման հասարակ մահկանացուները դեռ շատ պիտի ապրեն, որ ճանաչեն կեանքը, թէ նոյն իսկ տաղանդաւոր մարդիկ մեծ մասամբ սխալվում են, երբ շտապ եզրակացութիւններ են անում կեանքի բաւ կամ վատ երևոյթների մասին: Մի խօսքով, երկու ամբողջ ժամեր ես տաքացած բացաղբեցի իմ միտքը Լիզային: Արդէն ուշ էր և Մարտին Բուզդանիչի ճաշին վերադառնալու ժամանակը մօտեցել էր: Ես բարձրացայ տեղիցս, որ հրաժարական տամ, բայց Լիզան ինձ պահեց:

„— Լսիր, — ասաց նա, — դու չես նեղանում, որ քեզ գաղտնագողի եմ ընդունում ինձ մօտ:

„— Ամենևին, եթէ քաշվում ես հօրիցդ:

„— Ես նրանից չեմ քաշվում, միայն յարգում եմ նրան, և առ ժամանակ պիտի այցպէս տեսնվենք: Հաջրս կորցրել է իւր հաւատը դէպի մեր երիտասարդները: Նրան յայտնի է մեր

սէրը: Նա կասկածում է, մի գուցէ դու էլ ինձ վրայ օժիտի կողմից ես նայում: Բայց նա քեզ գովում է, և դու կարող ես երեք-չորս օրը մի անգամ նրան այցելել:

Մենք բաժանվեցինք: Ես սկսեցի մտածել Լիզայի ասած զօրութեան մասին: Դա ի՞նչ մի զօրութիւն է իմ մէջ, որ հպատակեցնում է նրան: Ո՞րտեղ է սովորել Լիզան այդպէս դատել, գրքերից, թէ՛ կեանքի փորձն է նրա մէջ յղացրել այդ ամենը: Ո՞վ է Լիզան, ի՞նչ տեսակ էակ է, որ մինչև այժմ ոչ ոքի չէ հպատակվել և այժմ իւր սիրտը տալիս է ինձ, ոչ թէ ինձ, այլ այն զօրութեան, որ իմ մէջ զգում է: Քանի այդ հարցերը ինձ զբաղեցնում էին, այնքան Լիզան իմ աչքում բարձրանում էր և դառնում մի անհասկանալի էակ:

— Ես ամեն օր տեսնում էի իմ սիրեցեալին, իսկ երեք-չորս օրը մի անգամ, նրա պատուէրով, Մարտին Բուդղանիչին: Մերունին, երևի, զգալով իմ կողմից ևս մի թեթև սառնութիւն դէպի ինքը, այս անգամ դարձեալ սկսեց փոքր առ փոքր մօտենալ ինձ: Նրա խօսակցութեան և վիճաբանութեան համար մի ահագին և հետաքրքրելի ասպարէզ էր բացվել: Դա ռուս-տաճկական պատերազմն էր, որ այնժամանակ նոր էր ծագել: Իսկ Եւգենիան շարունակում էր

ինձ հալածել իւր ծաղրող հայեացքներով: Այդ օրիորդը քանի գնում այնքան աչքիցս ընկնում էր, նամանաւանդ այն օրից, երբ ես տեսայ նրա հաւանած փեսացուին: Դա մի լպստած Ֆրանս տղայ էր, փոքրիկ շամամաձև զլխով, որից միշտ Violet de parme-ի հոտ էր գալիս: Ի՞նչ գործի էր և ո՞վ էր այդ տղան — ես չըզիտէի և չէի էլ հետաքրքրվում, բայց հագուստից-բանից երևում էր, որ հարուստ մարդու որդի է: Կարճահասակ, աչքերը նեղ և երկար, ճակատը տափակ, երեսը սափրած ու ականջների առաջ — մի մի մատաչափ մազեր թողած, իւղած սև մազերը նեղ ճակատի վրայ երկու կտոր ոլորած զլխի կպցրած կաշիին — ահա նրա կերպարանքը: Իսկ մի բան, որ ինձ վրդովեցնում էր — դա նրա նեղ պատրի-պատրի վարդիկն էր: Ամեն անգամ նա բազկաթուռի վրայ նստելու ժամանակ, ես ականջ նայում էի նրա ծնկների աչքին, սպասելով, որ ահա վարդիկը կը պատռուովի: Խօսակցութեան ժամանակ նա սովորութիւն ունէր ձեռներով զանազան բեմական շարժումներ անել, կրծքին խփել և ստէպ ստէպ մազերը ուղղել և այլն: Մի խօսքով, ես այդ տղին չէի սիրում, և նա էլ ինձ չէր սիրում: “Ի՞նչ սիրտ և խելք կարող է ունենալ այդպիսի ճաշակ ունեցող մի

օրիորդ“ — ասում էի ինքս ինձ: Բայց ինչ և իցէ, ևս ուրախ էի, որ Եւգենիան, զբաղված լինելով այդ զարդարած խաղալիքով, չէր խանգարում մեզ, և ես ամեն օր կարողանում էի Լիզայի հետ առանձնանալ դահլիճում և երկար խօսել: Օրից օր իմ սէրը տաքանում էր դէպի Լիզան, և ես աւելի ու աւելի սուղ կապով էի կապվում նրա հետ: Է՛հ, երեխայութիւն, երեխայութիւն: Մի ծխախոտ տուր, Գէորգ, իմն վերջացել է:

Գէորգը խփոյն առաջարկեց, և Արգաս Պետրովիչը, ծխախոտը վառելով, մի քանի վայրկեան ծխեց: Յետոյ նա շարունակեց.

— Առաջ ես, Գէորգ, այնքան էլ չէի սիրում խօսել և աւելի լուռ ու մռայլ մարդ էի, քան թէ զուարճախօս և ուրախ: Բայց Լիզայի հետ բացադրվելուց յետոյ, ես դառել էի շատախօս կաշաղակ: Դու չըկարծես, ամենքի հետ: — Ո՛չ, միայն և միայն Լիզայի հետ, և այդ ոչ թէ այն պատճառով, որ իմ սիրեցեալը ինձ պատուիրել էր պարգել իմ մտքերը, այլ հէնց ես ինքս զգում էի մի տեսակ ներքին պահանջ: Ես անհնարին էի համարում Լիզայի առջև թաքցնել մինչև անգամ մի աննշան կէտ իմ իմացածից: Այս պատճառով, ոգևորված, ժամերով խօսում էի և չէի դադարում: Մի ամ-

սուայ ընթացքում Լիզան բոլորովին ծանօթացաւ ինձ հետ, և ես չունէի զաղանիք, որ նրան յայտնի չըլինէր: Բայց անցաւ առաջին ամիսը մեր սիրահարութեան, և այնուհետև, սիրելի Գէորգ, սկսեց ամեն ինչ փոխվել, տակնուվրայ լինել: Ահա ինչպէս:

Արգաս Պետրովիչը չատարկ շիշը վերցրեց և գլխիվայր պահեց: Յետոյ նա շիշը դրեց սեղանի վրայ, մի քանի վայրկեան լռեց և ծիծաղելով ասաց.

— Գէորգ, պարսկական դավրիշը մի հիանալի սովորութիւն ունէ: Նա, հեքեաթ ասելիս, չանկարծ ամենահետաքրքիր տեղում լռում է: Ժողովուրդը անհամբերութեամբ նայում է նրա բերանին, իսկ նա իւր հեռախօսի պահելով ունկնդիրների առջև, ասում է. „*հուշը մի սուտ շախտ հարցունի Սէֆա Եօշուա զօջ Բիր զադ ուղուհ Բաթա*“: Դու թրքերէն գիտես:

— Ո՛չ, — պատասխանեց Գէորգը:

— Ասում է. „պատմութիւնս հաւանող անձը, մարգարէ Աբբասի անունով թող մի բան ձգէ այստեղ“: Եւ դավրիշը չէ շարունակում հեքեաթը, մինչև իւր ուղած գումարի ստանալը: Հասկացար, Գէորգ, — աւարտեց Արգաս Պետրովիչը, ժպտալով և մատնացոյց անելով զարեջրի շիշը:

Գէորգը, ծառային կանչելով, հրամայեց մի շիշ ևս գարեջուր բերել: Ծառան բերեց շիշը, և Արզաս Պետրովիչը մի բաժակ լցրեց և միանգամից դարտկեց:

— Hy-сѣ, իմ սիրելի Գէորգ, — շարունակեց նա, բերանը սրբելով մետաքսեայ թաշկինակով, — ինչպէս ասացի, ես պարզեցի իմ գլուխը և սիրտը Լիզայի առջև, այսինքն, ես արեցի մի աննեղելի յիմարութիւն, որ ինձ շատ փնտսեց, բայց շատ էլ օգուտներ տուեց վերջը: Թէ ինչ օգուտներ — այդ յետոյ կ'իմանաս ինքդ, ես կը պատմեմ, թէ ինչպէս փնտսեց: Երբ Լիզան մինչև, այսպէս ասած, ոսկորներին ուղեղը ինձ ճանաչեց, այնուհետև ես նկատեցի մի ինչ-որ փոփոխութիւն: Դա սառնութիւն չէր դէպի ինձ, այլ մի ինչ-որ անորոշ վերաբերութիւն: Թուում էր, որ Լիզան ինձ առաջուայ պէս սիրում է, բայց առաջուայ պէս այլ ևս չէ հրճվում ինձանով: Շատ անգամ ես, խօսելու ժամանակ, նկատում էի նրա դէմքի վրայ մի ժպիտ, որ արտայայտում էր մի տեսակ կասկած դէպի իմ խօսքերի ճշմարտութիւնը: Այդպիսի րոպէներում, ես շարունակ նայում էի նրա երեսին, որ հասկանամ միտքը և կարծում էի, որ նա կը շփոթվի այդ հայեացքով և ինքը կը զղջայ իմ առջև իւր կասկածի մա-

սին: Բայց ոչ ես էի նրա միտքն լաւ հասկանում և ոչ էլ իմ սուր հայեացքներն էին նրա վրայ ազդում: Այս նկատելով, ես ինքս էի սկսում զղջալ: „Ի՞նչ մանրակրկիտ մարդ եմ“, — կըրկնում էի ինքս ինձ և, մի և նոյն ժամանակ, դարձեալ սկսում էի կասկածել: Պիտի ասեմ, Գէորգ, որ մինչև այդ կասկածանքը իմ մէջ չղանալը, մեր բացադուրթիւնից յետոյ, ես էլ փոքր առ փոքր փոխվում էի դէպի Լիզան: Միայն այդ փոփոխութիւնը այն չէր, ինչ-որ Լիզայինը: Ահա որն էր: Ես քիչ առաջ քեզ համար նկարագրեցի Լիզայի կերպարանքը, և դու տեսար, որ նա, թէև ոչ գեղեցիկ, բայց, ինչպէս ասացի, հրաշալի էակ է: Նա չափշտակեց ինձ, կուրացրեց միանգամայն, և ես, հիացած, չը գտայ ոչ մի պակասութիւն նրա մէջ: Առաջին անգամ իմ մէջ ծագեց մի ցանկութիւն. «երանի թէ քեզ հետ խօսեմ» — ասացի մտքումս: Երբ այս ցանկութիւնս կատարվեց, և երբ Լիզան երկրորդ անգամ զաշնամուրի վրայ ածում էր և ես նայում էի նրա մատերին, «երանի թէ կարողանամ գրաւել քեզ, Լիզա» — մտածեցի ես: Երբ մի փոքր համոզվեցի, որ գրաւել եմ Լիզային, «երանի թէ կարողանամ համբուրել քո ձեռք», ասացի ինքս ինձ: Իսկ երբ ստացայ իրաւունք նրա

ձեռներն էլ, թշերն էլ, շրթուներն էլ ան-
թիւ անգամ համբուրել, այն ժամանակ միայն
սկսեցի զննել Լիզայի դէմքը և շատ պակա-
սուլթիւններ գտայ այդ դէքի վրայ: Մի օր
ինձ թւաց, թէ նրա քիթը կարճ է, միւս
օրը ես նկատեցի, որ նրա ծնօտը մի փոքր
մեծ է և չէ համապատասխանում դէմքի ու-
րիշ մասերին, և այսպէս, ես ամեն օր մի մի
Ֆիզիքական պակասութիւն էի գտնում Լի-
զայի մէջ: Այս ամենը ես յայտնում էի իրան,
միւսնոյն ժամանակ, իմ սէրը դրանով չէր պա-
կասում: Ընդհակառակը, օր ըստ օրէ նա զօրե-
ղանում էր: Բայց մի զարմանալի բան, Գէորգ,
որի վրայ արժէ մտածել:— Երբ իմ մէջ ծա-
ղեց կասկած, թէ Լիզան քիչ փոխվել է դէպի
ինձ, նրա դէմքի այդ բոլոր պակասութիւննե-
րը իսկոյն անհետացան իմ աչքում, և ես դար-
ձեալ Լիզային գտայ մի աննման հրեշտակ: Թէ
ինչո՞ւ և ի՞նչ պատճառներից էին առաջանում
այդ փոփոխութիւնները—եւ չեմ կարող բա-
ցադրել: Դա խորը հոգեբանական մի լնդիր
է, որի վճռելը իմ գործը չէ, եւ ասում եմ
այն, ինչ-որ զգացել եմ:

—Այսպէս, Գէորգ, ես Լիզայի մէջ նկատե-
ցի մի տեսակ փոփոխութիւն դէպի ինձ: Կա-
րող էի գուշակել, որ այդ փոփոխութիւնը

պիտի արմատապէս փոխէր իմ կեանքը, հիմ-
նայտակ անէր կնոջ վրայ կազմած բոլոր իմ
գաղափարները, այնպէս, որ այսօր ես նրա
վրայ նայէի բոլորովին թշնամական աչքով:
Բայց այսպէս եղաւ, Գէորգ, և ուրիշ
կերպ չէր կարող լինել: Իմ նշանակութիւնը
թուլացաւ Լիզայի աչքում այն ժամից, երբ
նա ճանաչեց ինձ, երբ նրա համար պարզվեց
իմ հասարակ մահկանացուի կեանքը: Ազատա-
սիրական գաղափարներով յափշտակված, ես
աշխատում էի նայել Լիզայի վրայ իբրեւ ինձ
հետ հաւասար մի էակի վրայ: Եւ չէի օգ-
տվում իմ մտաւոր զարգացման առաւելու-
թիւնով և չէի ձգտում բարձրից նայել նրա
մտաւոր կարողութեան վրայ: Թէև մենք շատ
բաներում համաձայն չէինք իրարու հետ մտքե-
րով և ես շատ անգամ հերքում էի նրա՝ կեան-
քի վրայ ունեցած՝ հայեացքները: Բայց, միև-
նոյն ժամանակ, խիստ յարգում էի այդ հա-
յեացքները և երբէք, երբէք չէի արհամար-
հում նրանց: Եւ, հաւատացիր Գէորգ, ես որ-
քան յարգում էի Լիզայի հայեացքները և որ-
քան խոնարհվում էի նրանց առջև, նոյնքան
նա աշխատում էր ինձ վրայ բռնանալ և նոյն-
քան նա ձգտում էր արհամարհել իմ մտքերը:
Այս բոլորը եւ Արգոսի աչքերով տեսնում էի

և ոչ մի կէտ բաց չէի թողնում, տեսնում էի, և, միևնույն ժամանակ, չէի կարողանում պատճառը գտնել: Որպէս զի վերջ գնեմ Լիզայի այս անախորժ վարմունքին դէպի ինձ, ես վճռեցի մի համարձակ քայլ անել: Ես կամենում էի միանգամից իմանալ նրա միտքը:

— Լիզա, — հարցրի ես մի օր, երկար վիճաբանութիւնից յետոյ, — Լիզա, երբ պիտի վերջնականապէս վճռվի մեր վիճակը:

Այս հարցը ես առաջարկեցի յանկարծ, և Լիզան չըհասկացաւ նրա միտքը: Նա զարմացած նայեց երեսիս և հարցրեց.

— Ի՞նչ ես ուզում ասել:

— Ես կամենում եմ իմանալ, թէ երբ պիտի պսակվենք, — պատասխանեցի ես համարձակօրէն և շտապով, որպէս զի յետոյ չըվհատվեմ և չըփոշմանեմ:

Լիզան աչքերը խոնարհեցրեց և պատասխանեց.

— Զրդիտեմ:

— Իսկ ես կարծում եմ, որ միացն դու գիտես:

— Համբերիր:

— Միթէ հօրդ կողմից արգելք կայ:

— Ես չանձնված եմ իմ իրաւունքին, ոչ ոք չէ կարող իմ կամքին հակառակել:

— Ուրեմն էլ ի՞նչ պատճառ կայ սպասելու:

— Դեռ համբերիր, — կրկնեց Լիզան մի այնպիսի հրամայողական եղանակով, որ ես այլ ևս չըհարձակվեցի երկարացնել:

Նոյն օրը ես բաժանվեցի Լիզայից տխուր և աչքունքս թափած: Յկայ տուն: Լիզայի անորոշ պատասխանը ինձ սկսեց տանջել, հըմ, Գէորգ, տանջել տանջել: Ինչ տեսակ մի էակ է Լիզան, — մտածում էի ես: Ինձ թւում էր, Գէորգ, թէ նա ինձանից հեռանում է, ինչպէս երկնքի երեսին շարժվող ամպերի ստուերը: Ես ձրգտում էի հասնել այդ ստուերին, պահել նրան, չըթողնել առաջ շարժվելու: Սակայն չէի կարողանում, հարկաւոր էր նախ ամպերը պահել, որպէս զի նրանց ստուերը կանգնի, իսկ ես շատ հեռու էի ամպերից: Նրանք երկնքումն էին, ես երկրի երեսին: — Դա Լիզայի անգութ սիրտն էր: „Ի՞նչ պիտի անեմ, ի՞նչ կարող եմ անել“, — կրկնում էի անդադար, գլխիս մազերը փետելով: Ես երկար ժամերով մտածում էի այս մասին, և ոչ մի իմ սրտին նըպաստաւոր եզրակացութեան չէի հասնում: Օրըստօրէ ինձ համար աւելի ու աւելի պարզվում էր, որ Լիզայի սէրը թուլանում է դէպի ինձ: Ինչո՞ւ, ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչ մի

չար զօրութիւն յանկարծ փոխեց Լիզայի սիրտը, կամ ինչ մի աներեւոյթ ոյժ ինձ կերպարանափոխեց Լիզայի աչքում: Միթէ ես նախկին Արշակը չէի, որի մէջ նա զգում էր մի ինչ-որ ձգտողական զօրութիւն: Ճշմարիտ էր ասում Լիզան, թէ կեղծաւորում էր, կամ գուցէ դա մի ժամանակաւոր յափշտակութիւն էր նրա կողմից: Բայց չէ, միթէ Լիզան կարող էր յափշտակվել, այն Լիզան, որի սիրտը մինչև քսանութեց տարեկան հասակը ոչ մի երիտասարդի համար չէր բաբախել: Կամ չէ, գուցէ բաբախել էր, բայց Լիզան դիմակ էր հագնում իմ առջև, սուտ էր ասում, որ իմ աչքում իրան ցոյց տալ իբրև մի հերոսուհի: Կարող ես զգալ, Գէորգ, թէ որքան ինձ տրորում էին, չարչարում էին այդ չարագուշակ հարցերը: Ես չեմ կանգնել երկարօրէն քեզ նրկարագրելու, թէ ինչ էի զգում այդ օրերում: Այսքանը կ'ասեմ, որ իմ աչքում ամենայն ինչ անհետացել էր, բացի Լիզայից: Իմ ուղեղը կաշկանդված էր նրանով: Ես սկսեցի ատել ամեն ինչ, նոյն իսկ ինքս ինձ, բացի Լիզայից: Ես ատում էի մինչև անգամ անմեղ բնութիւնը և նրա գեղեցկութիւնը: Լուսին երեկոները ես, հակառակ իմ սովորութեան, չէի դուրս գալիս փողոց: Առաջ այդ երեկոները

ինձ վրայ թէև ծանր, բայց ակտիվ տպաւորութիւն էին անում, իսկ այժմ աննկարագրելի դառն ազդեցութիւն էին գործում: Այդպիսի երեկոներ ես փախչում էի տուն և փակվում սենեակումս, որ չըտեսնեմ լուսնի երեսը:

— Այսպէս անցաւ, Գէորգ, մօտ մինչև երեք շաբաթ, — շարունակեց Արգաս Պետրովիչը, հառաչելով: — Ես շարունակում էի տեսնվել Լիզայի հետ, բայց միշտ նրա դէմքում նկատում էի նոյն կասկածաւոր ժպիտը, միշտ նա իմ հարցերին տալիս էր անորոշ պատասխաններ կամ ամենեւին չէր տալիս: Վերջապէս, մի օր պարզվեց բանը, Գէորգ, և ես դուրս գալուսիքը: Բայց թոյլ տուր Գէորգ, քիչ հանգստանալ: Ես շատ խօսեցի, գուցէ ձանձրացել ես, կարող եմ մնացեալը մի ուրիշ անգամ պատմել:

— Շատ է մնում, — հարցրեց Գէորգը:

— Քիչ է մնում, վերջը ես մէջտեղ պիտի բերեմ մի զարմանալի անձնաւորութիւն: Շարունակեմ:

— Եթէ այդքան ևս խօսես, ես դարձեալ չեմ ձանձրանալ, վերջացրու, — պատասխանեց Գէորգը:

Անցան մի քանի րոպէներ, Արգաս Պետրովիչը հանգրեց ծխախոտը և շարունակեց.

— Մի օր, իրիկնադէմին, ես գնացի Բա-

դամոփների տուն: Այդ այցելութիւնը պատկա-
նում էր Մարտին Բուղդանիչին: Քանի ժամա-
նակ էր նրա երեսը չէի տեսել: Ես ծառա-
յին հրամայեցի յայտնել իմ մասին, և քանի
մի վայրկեանից յետոյ ծառան վերադառնալով,
մի հեգնական ժպիտ երեսին (գուցէ ինձ այս-
պէս թւաց), հրաւիրեց ինձ դահլիճ: Ես ներս մը-
տայ: Մարտին Բուղդանիչը, մէջքը բազկաթո-
ռին տուած, ծխում էր իւր երկար չիբուխը:
Նրա աջ կողմում նստած էր Եւգենիան իւր
լըպտածի հետ, որ մի ինչ-որ գիւղ էր թեր-
թում ձեռում: Լիզան, նստած դաշնամուրի
դէմ, շտապով դէս ու դէն էր թերթում նո-
տաների տետրը: Մարտին Բուղդանիչի դէմ ու
դէմ նստած էր մի, ինձ համար անծանօթ,
հիւր: Երբ ես ներս մտայ, Մարտին Բուղդա-
նիչը բարձրացաւ տեղից ինձ բարևելու: Լի-
զան կէս պաշտօնական քաղաքավարութեամբ
մօտեցաւ և հարցրեց շտապով. «Ինչպէս էք»: Ես
հերթով ամենին ձեռ տուեցի: Երբ հերթը
հասաւ Եւգենիային, նա ինձ վրայ ձգեց առա-
ջուանից աւելի հեգնական և, կարող եմ ասել,
անպատկառ մի հայեացք: Իսկ նրա Ֆրանսը
իւր յիմար լնդերքը բացեց և նեղ ճակատի
տակից աղեղնածև աչքերը ինձ վրայ չռեց:

— Սերգէյ Միխայլովիչ, ներկայացնում եմ

ձեզ բարեկամիս, բժիշկ Արզաս Պետրովիչ Մախ-
սուդեանին, — ասաց Մարտին Բուղդանիչը:

Բազկաթոռը ճրճուաց, Գէորգ, և նրա
միջից բարձրացաւ մի հսկայ: Նա, մի փոքր
իմ կողմ շուռ գալով, քթի տակ մրմրեց իւր
ազդանունը և լայն ու երկար ձեռք մեկնեց
ինձ: Ես սեղմեցի այդ հսկայական ամուր ձե-
ռը և, հազիւ հազ լսելով նրա ազդանունը
«Սեթեան», տեղաւորվեցի բազկաթոռներից
մէկի վրայ: Հսկան, ուղղելով իւր սև ու երկար
սիւրտուկի փեշերը, երկին թաղվեց բազկաթո-
ռի մէջ: Պա մօտ երեսունուհինգ տարեկան,
պարթև հասակով, լայն թիկունքներով, երկար
բազուկներով, խոշոր աչքերով և գեղեցիկ, բայց
մուայլ դէմքով մի տղամարդ էր: Նրա երեսից,
շարժուածքից, կազմուածքից, նոյն իսկ հա-
զուստից բուրում էր մի գազանի ոյժ: Ես նա-
յեցի նրա կարճ խուզած սև մազերին ու մի-
րուքին, թանձր բեզերին, որ հովանաւորում
էին նրա սեղմված շրթունքները, նայեցի նրա
հայկական արծուանման քթին և, չբրտեմ
ի՞նչու, մոքումս ասացի «լաւ է»: Լիզան դաշ-
նամուրը թողեց, որի վրայ մինչև իմ գալը
պատրաստվում էր ածելու, և եկաւ նստեց
մեր շարքում, հսկայի դէմ ու դէմ: «Ինչո՞ւ իմ

դէմ չընտեց», — անցաւ իսկոյն իմ մոքով, բայց ես իսկոյն էլ մոռացայ այդ:

Մարտին Բուզգանիչը կարճառոտ կերպով ծանօթացրեց ինձ և նոր հիւրին իրարու հետ: Ես նրա հատ ու կտոր բացադրութիւններից իմացայ, որ Սեթեանը իւր ամենահին բարեկամներից մէկի որդին է, նոր է վերադարձել Գերմանիայից, ուր ուսումնասիրել է մի ինչ-որ մասնագիտութիւն և այժմ մտադիր է Թիֆլիզի շրջակայքում գործարան բանալ: Թէ ի՞նչ էր նրա մասնագիտութիւնը և ի՞նչ գործարան պիտի բանար, — դա ես չ'իմացայ: Ինքը Սեթեանը ոչինչ չըխօսեց: Փոքր առ փոքր մեր խօսակցութիւնը մանր բաններից անցաւ աւելի նշանաւոր հարցերի վրայ: (Մարտին Բուզգանիչի ներկայութեամբ անկարելի էր բաւականանալ չնչին հարցերով):

Սեթեանը լուռ էր, միայն երբեմն Մարտին Բուզգանիչի այս կամ այն հարցին պատասխանում էր «այո» կամ «ոչ» և ուրիշ ոչինչ: Նա ոչ ոքի երեսին չէր նայում: Բայց երբ թանձր բեղերը բարձրացնում էր, որ արտասանի իւր «այո»-ն կամ «ոչ»-ը, ամենը նայում էին նրա երեսին: Որովհետեւ ամենի հայեացքների կենտրոնը նա էր, վասն որոյ ես ևս, կարծես, ինստինկտաբար, մտիկ էի անում նրան: Իրաւ,

Գէորգ, արժէր նայել այդ առնական գեղեցիկ, մռայլ և զրաւիչ դէմքին: Բայց ես այնքան հաւատ չէի ընծայում այդ դէմքին և զգում էի, որ նրա զօրութիւնը լռութեան մէջ է և եթէ Սեթեանը սկսի շատ խօսել, իսկոյն կը կորցնի բոլոր իւր նշանակութիւնը: Ես ներում էի ամենին և նոյն իսկ ինձ, որ այդպէս ստրկաբար հպատակվում էինք այդ մարդուն, բայց չէի կարողանում ներել միայն Լիզային: Ինչո՞ւ է նա այդպէս խոր մտիկ անում այդ նոր հիւրին, մինչդեռ սա արժան էլ չէ համարում երեսը շուռ տալ գէպի նրա կողմ: Գեռ դա ոչինչ. ինչո՞ւ ինձ վրայ չէ ուզում նայել Լիզան: Ինչո՞ւ, երբ նա մեզ մի հարց է առաջարկում, և երբ ես եմ պատասխանում այդ հարցին, ուշադրութիւն չէ դարձնում ինձ վրայ:

Կասկածը դարձեալ սկսեց որդնի նման ուտել իմ սիրտը, ծագեց իմ մէջ մի նոր, մինչև այդ ժամանակ անծանօթ, զգացում, որ աւելի վտանգաւոր էր, քան թէ հասարակ կասկածը: Պա այն զգացումն է, Գէորգ, որ մի քանի իմաստասէրներ հերքում են զարգացած մարդու մէջ: Չըհաւատանս, Գէորգ, սուտ է, այս մարդիկ իրանք, երևի, չեն սիրահարվել և այդ պատճառով չըգիտեն, որ ինչ տեղ կայ սէր,

այնտեղ կայ նոյնպէս և խանդոտութիւն: Մէկը առանց միւսի անհասկանալի է, և որքան զօրեղ է մէկը, նոյնքան զօրեղ է և միւսը: Է՛հ, ինչ երկարացնեմ, Գէորգ, ես ասնջվում էի, բարկանում էի Լիզայի վրայ, տաքանում էի ինքս իմ մէջ, շփոթվում էի: Լիզան հասկանում էր այդ, բայց, մի և նոյն ժամանակ, կարծես, իմ մէջ այդ նոր զգացումը աւելի զօրեղացնելու համար, չէր փոխում իւր վարմունքը: Վերջապէս, մեր խօսակցութիւնը դարձաւ բժշկականութեան վրայ: Այդ տարի Թիֆլիզում մի վարակիչ հիւանդութիւն կար, ուստի ամենին հետաքրքրեց այդ հարցը: «Ահա, վերջապէս, իմ ասպարէզը,—մտածեցի ես—այժմ ես կըդառնամ ամենքի ուշադրութեան կենտրոն, բոլորը ինձ կըլսեն, իսկ քեզ, Լիզա, ցոյց կըտամ, թէ ով է յաղթողը»:

«—Արգաս Պետրովիչ, —դիմեց ինձ, վերջապէս, Մարտին Բուզդանիչը, —ինչպէս էք կարծում, ինչո՞ւ բժշկականութիւնը անկարող է առնել այդպիսի հիւանդութիւնների դէմ:

«—Դա առողջապահութեան գործն է և ոչ թէ բժշկականութեան,—պատասխանեցի ես, ամեն մի բառը առանձին շեշտելով, որպէս զի ունենամ իմ ցանկացած ազդեցութիւնը:

Ես նայեցի Լիզային, բայց նա երեսը շուռ տուեց ինձանից: Դա ինձ շփոթեց, բարկացրեց և յուզեց:

«—Մինչև հիւանդութեան երեւալը, բայց երբ նա երևեց,—կրկին հարցրեց Մարտին Բուզդանիչը:

«—Այնուհետև, ի հարկէ, բժշկականութեան գործն է,—պատասխանեցի ես տաքացած,—բայց թէ ինչո՞ւ չէ կարողանում բժշկականութիւնը վերջ տալ այդպիսի հիւանդութիւններին—դա նրանիցն է, որ այդ հիւանդութիւնների մասին դեռ շատ մութ խնդիրներ կան նրա համար չըսարզված:

Այս ասելով, ես անդիտակցաբար նայեցի Սեթեանի երեսին: Ինչո՞ւ, ինքս էլ չըզիտէի: Իսկ նա դարձեալ ոչ ոքին չէր նայում, դարձեալ լուռ էր և, կարծես, վճռել էր բնաւ չը խօսել:

Մարտին Բուզդանիչը, չըբաւականանալով իմ պատասխանով, դիմեց նոր հիւրին.

«—Ձեր կարծիքը ի՞նչ է, Սերգէյ Միխայլովիչ:

Սերգէյ Միխայլովիչ Սեթեանը գլուխը թեքեց բազկաթոռի մէջքին, ձեռները տարածեց աջ ու ձախ, բեղերը յամրութեամբ շար-

Ժեց և խորհրդաւոր եղանակով պատասխանեց չորս խօսք.

«—Բժշկականութիւնը զրական գիտութիւն չէ:

Այնուհետեւ նա կրկին զլուսը թեքեց կըրծքին, բեղերը հաւաքեց և լռեց: Ամենը իրանց հայեացքները բեկեռեցին նրա բերանին, կարծես, սպասելով, որ նա շարունակի: Բայց նա լռեց: Ես մտիկ արեցի նրա երեսին, և նա այս անգամ ինձ վրայ մի ահագին ժայռի տպաւորութիւն գործեց: Թւում էր, թէ ոչ մի ոյժ չէ կարող նրանից աւելի խօսք դուրս քաշել: Բայց ինչ ասաց նա, ոչինչ—գրեթէ միւսնոյնը, ինչ-որ ես ասացի մի քիչ առաջ: Ինչո՞ւ ոչ ոք չընայեց ինձ վրայ, ոչ ոք նշանակութիւն չը տուեց իմ պատասխանին: Ինչո՞ւ այժմ Լիզան ստրկաբար նայում է նրա երեսին, կարծես, սպասելով որ այդ ժայռը մի չնչին հայեացք ձգի իւր վրայ:

«—Ի հարկէ,—շարունակեցի ես Սեթեանի փոխարէն,—բժշկականութիւնը մատեմատիքական գիտութիւն չէ, նա չունէ որոշ և անսխալ Փօրմուլաներ, որոնց հիման վրայ կարողանար անհերքելի եզրակացութիւններ անել: Բայց նա, այսու ամենայնիւ, գիտութիւն է և շատ օգտաւէտ գիտութիւն...

Ես այս վերջին խօսքերը աւելացրի տաքացած և ձայնա բարձրացնելով: Ինչպէս տեսնում ես, Գէորգ, անտեղի էին այդ խօսքերը, բայց ես չըհամբերեցի և, զգալով, որ Սեթեանը ծաղրում է իմ մասնագիտութիւնը, ուղեցի ինձ պաշտպանել: Ախ, երանի թէ պաշտպանած չլլինէի, երանի թէ ես էլ լռել էի:

«—Նա ինչ գիտութիւն է, որ որոշ եզրակացութիւններ չըգիտէ անել,—մէջ մտաւ Լիզան, մի սպանող հայեացք ձգելով ինձ վրայ, որ նա, իսկոյն մեղմացնելով, զարձրեց զէպի Սեթեանը:

Արիւնս գլխովս տուեց:

«—Բժշկականութիւնը ես չեմ սիրում,—աւելացրեց լպստած Փրանտը, իւր կարմիր լնդերքը ցոյց տալով ինձ:

«—Շատ շահասէր մարդիկ են բժիշկները, նամանաւանդ հայ բժիշկները,—ներս պրծաւ ատելի Եւգենիան, իւր արհամարհական հայեացքը ձգելով ինձ վրայ:

Գուցէ, եթէ զսպէի ինձ, կարողանայի տանել այդ ինկվիզիցիան, բայց ես, Գէորգ, չը զսպեցի, և ոչ թէ այդ կոպիտ նկատողութիւնների պատճառով:—Ո՛չ, ես կարող էի Եւգենիայի և Փրանտի նման իդիօտների կարծիքը արհամարհել, բայց ես չըկարողացայ մարսել

Լիզայի նկատողութիւնը: Ամենից առաւել ես նրա դէմ վրդովվեցի:

— Զարմանում եմ, — ասացի ես բարկութիւնիցս կարմրելով և շրթունքներս կրծոտելով, — զարմանում եմ, ինչպէս համարձակվում են մարդիկ դատողութիւն անել այնպիսի բաների վրայ, որոնց մասին գրօշի հասկացողութիւն չունեն:

Լիզան ժպտաց: Սեթեանը աչքի տակով սառնութեամբ նայեց երեսիս: Եւգենիան քրռաւ անամօթութեամբ սկսեց ծիծաղել: Լպրատած Ֆրանսը հետեւեց նրան: Իսկ Մարտին Բուզդանիչը դարձաւ ինձ և ասաց մեղմութեամբ.

— Արգաս Պետրովիչ, ներեցէք, ես կարծում եմ, որ Եւգենիան և Իվան Տարասիչը (լպտածի անունը այսպէս էր) ձեզ վիրաւորելու նպատակով չասացին այդ:

Աւելի յիմար դրութիւն չէր կարող լինել: Խելօք մարդը իմ տեղը իսկոյն գտակը կը վերցնէր և դուրս կըգար: Այն ինչ՝ ես կէս վերցնէր և դուրս կըգար: Այն ինչ՝ ես կէս ժամու չափ ևս նստեցի, որպէս զի մի կերպ կարողանամ վրէժս հանել ինձ վիրաւորողներից: Բացց այլ ևս ոչ ոք չըխօսեց: Մարտին Բուզդանիչը, այդ անակսորժ դէպքի տպաւորութիւնը ջնջելու նպատակով, ինդրեց Լի-

զային դաշնամուր նուագել: Այս անգամ Եւգենիան կտրեց քրօջ առաջը, որ ինքը խաղայ: Ես մի փոքր լսեցի և յետոյ դուրս վերցրի ու ջախջախված սրտով դուրս եկայ, չընայելով Մարտին Բուզդանիչի հրաւերին՝ թէյի սպասելու:

Թէ ինչպէս անցկացրի մնացեալ օրը և գիշերը, ես չեմ պատմիլ քեզ, Գէորգ: Հետեւեալ առաւօտ վճռեցի գնալ և Լիզայից բացադրութիւն պահանջել:

Սովորական ժամանակն էր, երբ ես մտայ նրա մօտ: Բարեբաղդաբար, նա մենակ էր: Մարտին Բուզդանիչը կուբում լրագիրներ էր կարդում, իսկ Եւգենիան իւր լպտածի հետ չըգիտեմ ինչ տեղ էր կորել: Լիզան ընդունեց ինձ սառնութեամբ և, հազիւ հազ իւր մատերի ծայրերը շփելով ձեռիս, հրաւիրեց նստել: Ես վճռեցի իսկոյն և եթ սկսել:

— Լիզա, ես եկել եմ քեզանից բացադրութիւն խնդրելու, — ասացի ես:

— Ասա:

— Ի՞նչ էր նշանակում երեկուայ քո վարմունքը:

— Ես չեմ հասկանում, ինչ ես ուզում ասել:

— Դու մի՛ թագցնիլ, Լիզա, ուղիղն ասա, ինձ սիրում ես:

— Լիզան լռեց։
 — Ձեռ սիրում, նրան ես սիրում։
 Լիզայի դեմքը շառագունեց։ Ես այնքան
 յուզված էի, որ Սեթեանի անունը չէի ու-
 զում յիշել։
 — Սիրում ես, սիրում ես նրան, — հարցրի
 ես, բռնելով նրա թևը։
 — Նա թևը խնայեց։
 — Ո՞ր մի համար ես ասում, — հարցրեց,
 վերջապես, Լիզան վրդովված։
 — Սեթեանի, — պատասխանեցի ես, հազիւ-
 հազ կարողանալով արտասանել այդ չարագու-
 շակ անունը։
 — Չըզիտեմ ինչ հիման վրայ ես դու
 այդպէս կարծում։
 — Հիմնվելով երեկուայ քո վարմունքի
 վրայ։
 — Օրինակ։
 — Դու ամբողջ ժամանակ նայում էիր
 նրա երեսին։
 — Մի թէ արգելված է մարդուն՝ նայել
 մարդու երեսին։
 — Բայց ինչու ինձ վրայ չէիր նայում։
 — Հա հա հա — ծիծաղեց Լիզան։
 — Ես աւելի բարկացայ։

— Դու ծիծաղում ես ինձ վրայ, Լիզա,
 դու ծաղրում ես ինձ, — ասացի ես, կրկին
 բռնելով նրա թևը։
 — Կան հարցեր, որոնց պատասխանը մի-
 այն ծիծաղն է, — պատասխանեց նա, կրկին
 թևը խլելով ձեռիցս։
 — Ուրեմն իմ հարցը շատ յիմար հարց է
 քո կարծիքով։
 — Չըզիտեմ, ինքդ դատիր։
 Մի քանի վայրկեան ես լռեցի։ Չըզիտեի
 ինչ ասել։
 — Լիզա, պարզիր ինձ քո միտքը, — խօսեցի
 ես, վերջապես։
 — Ի՞նչ ես ուզում։
 — Ինձ սիրում ես։
 Լիզան գլուխը թեքեց կրծքին, մի քանի
 վայրկեան մտածեց և յանկարծ, կրկին բարձ-
 րացնելով, վճռողական եղանակով ասաց։
 — Ձեռ սիրում։
 — Պատճառ։
 — Հա հա հա, — կրկին ծիծաղեց Լիզան
 անգթութեամբ։
 — Ձեռ կարծում, որ այս հարցը ես ծիծա-
 ղելի լինի, — ասացի ես, ձայնս բարձրացնելով։
 — Աւելի ծիծաղելին չէր կարող լինել, —
 պատասխանեց նա։

„—Բայց ես քեզանից բացադրութիւն եմ պահանջում:

„—Ես ասացի քեզ, որ չեմ սիրում:

„—Պատճառն եմ հարցնում:

„—Կամենում ես պարզն ասեմ:

„—Ասա:

„—Լսիր, լսեցէք: Ես քո, ներողութիւն, ես ձեր մէջ ալ եւ չեմ տեսնում այն ոյժը, որ ինձ յափշտակեց, ինձ, որ մինչեւ քսանուվեց տարեկան հասակս ոչ ոքով չէի յափշտակվել:

„—Ինչո՞ւ, մի՞թէ ես փոխվել եմ:

„—Զրգիտեմ, դուցէ դուք միենոյնն էք, բայց այն օրից, երբ ես ձեզ բոլորովին ճանաչեցի, դուք իմ աչքում հաւասարվեցիք հասարակ մարդկանց հետ:

„—Մի՞թէ դու կարծում էիր, որ ես հասարակ մահկանացու չեմ:

„—Այնքան էլ թեթեամիտ չեմ, որ ձեզ անմահի տեղ ընդունէի: Բայց ես ձեր մէջ չեմ տեսնում այն զօրութիւնը, որ հպատակեցնում է կնոջ, որ ստրկացնում է նրան: Տղամարդը պէտք է ունենայ այդ ոյժը:

„—Ախար դա ի՞նչ զօրութիւն է, Լիզա, որ դու ինքդ էլ բացադրել չես կարողանում,

—հարցրի ես խեղդված ձայնով:

„—Առաջ չըզիտէի ինչ զօրութիւն է,

այժմ պարզվեց ինձ համար: Դա այն զօրութիւնն է, որ տղամարդին պահում է կնոջ համար մի անհասանելի բարձրութեան վրայ: Կինը միշտ պիտի ձգտէ մօտենալ այդ բարձրութեան, բայց չըկարողանայ հասնել: Եթէ հասաւ, այնօրուանից տղամարդը կընկնի նրա աչքում, եւ նա ալ եւ չէ կարող սիրել տղամարդին, ինչպէս այժմ ես չեմ կարող ալ եւ սիրել ձեզ, պարոն Մախսուդեան:

„—Լիզա, դու հերոս ես որոնում, ախ, ոչ, ներողութիւն, դուք, դուք հերոս էք որոնում, երևի, վիպասանութիւն շատ էք կարգացել:

„—Դիցուք թէ հերոս եմ որոնում, մի՞թէ չէ կարելի գտնել:

„—Ամենեին: Հերոսները գոյութիւն ունեն միայն վէպերում: Վիպասանի երեւակայութիւնն է ստեղծում նրանց: Դուք բերեք ձեր գլխից այդ ցնորքը:

„—Քաղաքավարութեան սահմանից մի՛ դուրս գաք, — ընդհատեց ինձ յանկարծ Լիզան հրամայողական ձայնով: Ես ցնորված չեմ, ոչ էլ յափշտակված վիպասանների երեւակայութեան պոռոզներով: Եթէ ուզում էք ինձ լաւ ճանաչել, լսեցէք. ես փիլիսոփայ եմ:

„—Փիլիսոփայ, — կրկնեցի ես զարմացած:

„—Փիլիսոփայ եմ, այո, մի քիչ փիլիսոփայ եմ,—պատասխանեց Լիզան: Ես ունեմ սեպհական փիլիսոփայութիւն և դատում եմ, նրա վրայ հիմնվելով: Եթէ կամենաք, ես կարող եմ ասել ինչ է իմ փիլիսոփայութիւնը:

„—Կըցանկանայի իմանալ,—պատասխանեցի ես հետաքրքրված, միևնոյն ժամանակ, կասկածելով, մի գուցէ Լիզայի ուղեղը խախտվել է:

„—Ահա նա կարճ խօսքով:—Մարդը բնութիւնից ծնված է կամ ստրուկ լինելու կամ ստրկացնելու ձգտումներով: Երբ երկու էակներ, զիցուք այժմ և կին, միանում են բաղդաւոր ապրելու համար, նրանցից մէկը պիտի լինի ստրուկ, միւսը՝ նրա տէրը: Ուրիշ կերպ անհնարին է, որ նրանք բաղդաւոր լինեն: Նրանց միացնող կապը չէ կարող առանց դրան ամուր լինել:

„—Այսինքն այնպէս, ինչպէս ասիական ընտանիքներում, ուր մարդը կնոջ տէրն է,—հարցրի ես, աւելի ու աւելի զարմանալով:

„—Ամենեին,—պատասխանեց Լիզան,—ամենեին: Այնտեղ տիրում է բռնակալութիւն և ոչ թէ ստրկութիւն: Այնտեղ կինը հպատակվում է մարդու արտաքին իրաւութներին: Ես

խօսում եմ այն բարոյական և հոգեկան առանձնաչափութիւնների մասին, որոնք մի էակին անդիտակցաբար հպատակեցնում են միւսին: Լաւ լսեցէք, անդիտակցաբար եմ ասում և ոչ թէ զիտակցաբար:

Այս խօսքերից յետոյ Լիզան լռեց:

„—Բայց ինչո՞ւ պիտի միայն տղամարդը ունենայ իւր մէջ այդ ձեր ասած հոգեկան զօրութիւնը,—հարցրի ես:

„—Երկուսից մէկը, կամ կինը կամ տղամարդը: Իմ կարծիքով, լաւ է, որ տղամարդը ունենայ այդ ոյժը: Ես զգում եմ, որ կնոջ համար աւելի դիւրին է և քաղցր հպատակվել քան թէ հպատակեցնել: Հէնց այդ հպատակութիւնն է, որին մարդիկ սխալմամբ անուանում են կնոջ սէր: Ես այսպէս եմ հասկանում:

„—Պա սխալ գաղափար է, օրիորդ,—ընդհատեցի ես:

„—Սխալ թէ ուղիղ, բայց իմ համոզմունքն է:

„—Եւ դուք երբէք չէք փոխելու:

„—Երբէք:

„—Ուրեմն իմ մէջ չըլնայ այդ զօրութիւնը:

„—Չըգիտեմ, բայց, ո՞վ գիտէ, գուցէ կայ —եւ չեմ զգում: Եթէ զգայի, այս խօսակցու-

Թիւնը մեր մէջ չէր լինի և ես կըհետեւէի ձեզ անգիտակցաբար, ուր որ դուք գնայիք:

— Բայց ումի մէջ էք զգում, — հարցրի ես:

— Բաւական է, չափից մի՛ անցնէք, — պատասխանեց Լիզան խստութեամբ:

— Ուրեմն ձեր սէրը դէպի ինձ...

— Ես պատասխանեցի արդէն այդ հարցին, և մեր մէջ ամեն ինչ վերջացած է, — ընդհատեց խօսքս Լիզան և, ձեռով մի վճռողական շարժում անելով, բարձրացաւ տեղից:

Ես ոչխարի պէս մի րոպէ ապշած նայեցի նրա երեսին, յետոյ կոկորդիս մէջ զգացի մի ճնշում: Կարծես, մէկը խեղդում էր ինձ:

Լիզան ինձ նայեց և ասաց.

— Դուք արտասովոր եք, դա պատիւ չէ բերում տղամարդին:

Իրաւ որ ես յիմարս արտասովում էի, Գէորգ, և շատ դառն էի արտասովում: Բայց Լիզայի յանդիմանութիւնը մի րոպէ իմ մէջ վառեց առնական ինքնասիրութիւնս: Ես գտակա վերցրի և ասացի.

— Մնացէք բարով:

— Գնացէք բարով, կարող էք այցելել, եթէ ուզում էք, — պատասխանեց Լիզան, ձեռը մեկնելով ինձ:

— Ոչ, յաւիտեան, յաւիտեան, — կրկնեցի ես և շտապով դուրս եկայ:

Այստեղ Արզաս Պետրովիչը յանկարծ լռեց և, զրպանից Թաշկինակը հանելով, սրբեց ճակատը, ուր քրտինքի կաթիլ անգամ չըկար: Նա այնպիսի արագութեամբ և ամուր էր քսում Թաշկինակը, որ, կարծես, այդպիսով ուզում էր հեռացնել իրանից անցեալի վշտալի յիշատակները: Գէորգը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ ու մունջ, աչքերը յառած իւր բարեկամի երեսին, խորին ուշադրութեամբ լսում էր նրա պատմութիւնը — անհամբերութեամբ հարցրեց.

— Յետոյ:

— Յետոյ, էլ ինչ յետոյ, — պատասխանեց Արզաս Պետրովիչը, խորը հառաչելով: Յետոյ, բարեկամս, ընկալ այն դրութեան մէջ, որից դուրս գալու համար միայն երկու ելք ունէի — կամ ինքնասպանութիւն կամ մոռացութիւն: Բարեբաղդաբար, վճռեցի դիմել երկրորդ միջոցին: Հանգամանքների բերմամբ կառավարութիւնը ինձ պաշտօնով փոխադրեց ուրիշ քաղաք: Այստեղ ինձ յաջողվեց մի տարուայ ընթացքում դուրս բերել սրտիցս Լիզային: Լիզայի հետ իմ մէջ մեռան և՛ սիրոյ զգացումը ու

հաւատը դէպի կին ասված էակը: Իսկ թէ որ-
քան ծանր և տաժանելի էր ինձ համար այդ
մի տարին, ես չեմ պատմիլ, Գէորգ, որովհետեւ
առանց նրան էլ պատմութիւնս խիստ երկա-
րացաւ:

Այս ասելով, Արզաս Պետրովիչը արագութեամբ
բարձրացաւ տեղից, ժամացոյցին նայեց և ասաց.

— Բարի գիշեր:

— Սպասիր, — պահեց նրան Գէորգը, — դու
դեռ չես աւարտել քո պատմութիւնը, ո՛ր ես
շտապում:

— Ես աւարտեցի, — ասաց Արզաս Պետրո-
վիչը, գլխարկը հագնելով:

— Իսկ Լիզան:

— Միթէ դա հետաքրքրելի է:

— Գոնէ ինձ համար խիստ հետաքրքրելի է:

— Յիշում ես այն երեկոն, երբ Մուշտա-
չիզում ես ու դու զբօսնում էիր:

— Յիշում եմ, — պատասխանեց Գէորգը,
նոյնպէս բարձրանալով տեղից:

— Յիշում ես, երբ մենք նստած թէյ էինք
խմում, մեր առջևով անցաւ մի առողջ զոյգ,
որին ես բարեկեցի:

— Այն գեղեցիկ կինը և այն բարձրահա-
սակ տղամարդը, — հարցրեց Գէորգը հետաքր-
քովելով:

— Հն: Գեղեցիկ կինը Լիզան էր, իսկ բարձ-
րահասակ տղամարդը — մնայլ Սեթեանը:

— Ուրեմն...

— Պատկեր եմ վազուց:

— Բայց ինչպէս են ապրում:

— Դա չըզիտեմ, միայն համոզված եմ, որ
Սեթեանը այժմ էլ լռում է և Լիզայի տասը
հարցին մի պատասխան չէ տալիս: Տասը
հարցին մի պատասխան չէ տալիս և իւր
զրուսը ու սիրտը չէ պարզում նրան, ինչպէս
ես արեցի յիմարաբար:

— Տասին մէկ պատասխան չէ տալիս, —
կրկնեց Գէորգը:

— Տասին մէկ:

— Ուրիշ ոչինչ:

— Ուրիշ ոչինչ:

— Բարի գիշեր, տասներկու ժամն է:

— Սպասիր, իսկ եւզենիմն, լպտամձր, Մար-
տին Բուղդանիչը, — հարցրեց իրարու ետեւից
Գէորգը:

— Կը, դա հետաքրքրելի չէ: Բարի գիշեր,
քունս տանում է:

Արզաս Պետրովիչը հեռացաւ: Գէորգը մնաց
մենակ:

— Ողորմելի մարդ, — ասաց նա, — միայն մի
փորձով կնոջ վրայ այդպիսի զաղափար է
կազմել:

Այնուհետև նա մի քանի վայրկեան ընկաւ
մտածման մէջ և յետոյ, ձեռք ճակատին խփե-
լով, աւելացրեց.

— Բայց արժէ մտածել Լիզայի փիլիսո-
փայութեան մասին:

1885 թ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0351707

62	Պատեօր, Ս. Բաղդեանի և Ա. Բաղանթարի —	20
63	Խօլերա, բժ. վ. Արծրունու . . .	5
64	Խարազի աղալ, Ս. Քամալեանի	40
65	Հանրամատչելի բնախօսութիւն վ. Լ. և կեզիշի. թարգմ. Կ. Գիւլնաղարեան .	1 —
66	Փարաւոնի աղջիկը. Էբերսի թարգմ. Գ. Շահբուղաղեանի . . .	80
67	Խուն-խոր. Յ. Ղաղարեանցի . . .	60
68	Էլզուլա վէպ թարգ. Տ. Փիրումեանցի	45
69	Զորքորդ մոլը. Վան-Գէլլի . . .	5
70	Դրախտի ընտանիք, Խրիմեան Հալրիկի	50
71	Սիրաք և Սամուէլ, Խրիմեան Հալրիկի	50
72	Զրուցներ հողի մասին Ս. Բաղդեանի .	15
73	Աստղաբաշխութիւն Ֆլամարիոնի .	1 —
74	Մանուկների հոգատարութիւնը Ե. Ա. Պօկ- րօվսկի, թարգ. բժ. Թ. Զաքարեան .	20
75	Մուկուշի հաւիկը, Պ. Նեզովանով . . .	15
76	Երկու հեքեաթ, Կարմեն Սիլվալի . . .	10
77	Կովկասի գերին, Լ. Տօլստօի թարգմ. Պ. Պ. .	20
78	Անճոռնի բադիկ, Անդերսէն . . .	5
79	Վէպիկներ, Շիրվանդադէի . . .	40